

روش‌های نظریه‌پردازی براساس متون دینی در مطالعات علوم انسانی (مرور بازه ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۰ش)^۱

مهدی کمانی نجف‌آبادی*

عضو هیئت علمی پژوهشگاه قرآن و حدیث، پژوهشکده تفسیر اهل بیت (ع)،

گروه تفسیر جامع روایی، قم، ایران.

mahdi.kamani@gmail.com

چکیده

نظریه‌پردازی براساس متون دینی (قرآن و حدیث)، بعد از توسعه و تعمیق مباحث امکان و همچنین ضرورت و مبانی تولید دانش دینی، به‌شکلی جدی مدنظر قرار گرفت؛ بنابراین در سال‌های اخیر آثار متعددی منتشر شده‌اند که به‌دنبال استخدام، محک و ابداع فرایندهایی برای استنباط نظریه‌های علمی از متون دینی هستند. شناخت این تلاش‌ها کمک شایانی به همه دغدغه‌مندان عرصه نظریه‌پردازی اسلامی می‌کند تا ضمن بهره‌گیری از داده‌ها و روش‌های تولیدشده، از آن‌ها برای تکامل این مسیر استفاده کنند، اما با این همه، این آثار را افراد متعدد، در رشته‌های مختلف علوم انسانی، در مراکز علمی متعدد و در نشریات علمی گوناگون تألیف کرده‌اند؛ از این‌رو آگاهی از مجموعه داده‌های این قلمرو نیازمند مطالعه‌ای به روش «مرور روایتی» است تا بستر شناخت بهتر و معرفی میزان راه پیموده شده و مقایسه روش‌های ابداعی یا استخدامی فراهم شود؛ بنابراین مقاله حاضر به شناخت و معرفی روش‌هایی پرداخته است که منتج به نظریه‌پردازی علمی از متون دینی می‌شوند یا دست‌کم ارائه‌دهندگان، به غرض نظریه‌پردازی از متون دینی طراحی و عرضه کرده‌اند. همچنین نشان می‌دهد در مقالات و کتاب‌هایی که به زبان فارسی در بازه ۱۳۸۰ تا ابتدای ۱۴۰۰ شمسی در ایران منتشر شده‌اند، پانزده روش برای نظریه‌پردازی از متون دینی، استخدام یا ابداع شده‌اند. در این میان،

۱. این مقاله طی طرحی مصوب در پژوهشکده تفسیر اهل بیت (ع)، پژوهشگاه قرآن و حدیث انجام شده است.

* <https://orcid.org/0000-0003-4162-8948>

نیمسی از نظریه‌پردازی‌ها با دوروش تحلیل محتوای کیفی و نظریه داده‌بنیاد انجام شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: روش نظریه‌پردازی، نظریه‌پردازی اسلامی، دانش دینی، نظریه دینی، علوم انسانی اسلامی، پارادایم اسلامی، روش تحقیق در علوم انسانی.

مقدمه

با توجه به حجم گسترده تولید اطلاعات و مقالات در عصر حاضر یکی از راه‌های مطمئن برای اشراف بر میزان تولید داده در موضوعی علمی، رجوع به مطالعات مروری است. این‌گونه مطالعات در موضوعات نوپدید که هنوز طبقه‌بندی‌های جزئی ندارند با روش مرور روایتی^۱ انجام می‌گیرند (نک: سهرابی، ۱۳۹۲، ص ۵۳). البته هرچه این پژوهش‌ها با تشریح دقیق روش کار و بیان معیارهای گزینش مستندات تکرارپذیری بیشتری داشته و به مرور نظام‌مند^۲ نزدیک‌تر باشند، اعتبار و اعتماد بیشتری دارند؛ گرچه در موضوعات نوپدید به خودی خود مفید و ارزشمند هستند (نک: طیوری و عبدخدایی، ۱۳۹۸، ص ۱۶۶).

اسلامی‌سازی علوم انسانی و دستیابی به دانش دینی در این قلمرو چند دهه است در میان دانشمندان کشورهای اسلامی مطرح است. همچنین فراز و نشیب‌های متعددی به خود دیده و دیدگاه‌های مخالف و موافق بسیاری را برانگیخته است. افزون بر مباحث امکان، مطلوبیت، فواید و دیگر مباحث مقدماتی، در عرصه مبانی، آسیب‌ها، راهبردها، رهیافت‌ها، فرائضیه‌ها و پارادایم‌ها نیز تلاش‌های چشمگیری صورت گرفته است. در ادامه مسیر، هم‌زمان با مباحث پارادایمی و شاید کمی با تأخیر، بحث چگونگی دستیابی به نظریه‌های اسلامی مدنظر پژوهشگران علوم انسانی قرار گرفته و گاه به شکل انتزاعی، روش‌ها و فرایندهایی گام به گام پیشنهاد شده است. گاه نیز به دنبال کشف نظریه‌ای علمی در یکی از موضوعات علوم انسانی، فرایندی منتج به نظریه به کار گرفته یا ابداع شده است.

طی دو دهه اخیر و به‌ویژه در دهه ۹۰، در مطالعات دانشوران ایرانی شاهد افزایش بی‌سابقه مقالات و کتاب‌هایی هستیم که دغدغه تولید روش‌مند نظریه‌های اسلامی را دارند.^۳ این آثار به‌شکل کلی

1. Narrative Review

2. Systematic Review

۳. مانند نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی با تطبیق بر جامعه‌شناسی خانواده (۱۳۹۲)، حسین بستان؛ نظریه‌پردازی؛ گامی به سوی تولید علم دینی: نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن (۱۳۹۴)، مجید کافی؛ نظریه‌پردازی قرآن بنیان؛ رهیافت‌های توسعه روش نظریه‌پردازی قرآن بنیان سید محمدباقر صدر (۱۳۹۷) سعید بهمنی؛ نظریه‌پردازی

یا در ضمن موضوعی واقعی، به ارائه روش‌شناسی پژوهش خود پرداخته‌اند و از ابداعات خود رونمایی کرده‌اند. روشن است طی کردن مسیر «چگونگی تولید نظریه‌های دینی» در گرو شناخت مسیر پیموده‌شده و فرایندهای پیشنهادی است؛ بنابراین باید با انجام مطالعه‌ای مروری روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی در دو دهه اخیر را شناسایی و گزارش کرد.

افزون بر این غرض اصلی، این مطالعه به روشمند و تسهیل شدن استخراج معارف و آموزه‌های قرآن و حدیث کمک می‌کند. همچنین در پیدایش علوم انسانی اسلامی نقش آفرینی می‌کند، به روش‌شناسی مطالعات موضوعی در نصوص دینی غنا می‌بخشد و بسترساز لمس اعجاز محتوایی کتاب و سنت خواهد بود. مطالعات و بررسی‌های نگارنده نشان می‌دهد تا زمان نگارش این مقاله، هیچ مطالعه مروری ویژه روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی منتشر نشده است. با این همه شاید کتاب در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی^۱ و کتاب مدل‌های روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی^۲ را بتوان هم‌راستا با مطالعه کنونی دانست؛ اگرچه این آثار تنها به بررسی مهم‌ترین پارادایم‌ها یا روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی پرداخته‌اند و منحصر بر روش‌ها و فرایندها نیستند. همچنین به هیچ‌رو در قلمرو گزارش روش جامعیت ندارند.

پیشینه اجمالی نظریه‌پردازی از متون دینی

اسلامی‌سازی علوم و در ادامه تولید علوم انسانی اسلامی سابقه‌ای چند دهه‌ای دارد و به حدود شش دهه قبل (۱۹۶۰ م) می‌رسد (نک: خسروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۶) و با اندیشه‌ها و تلاش‌های ابوالاعلی مودودی، سید محمد نقیب العطاس و به‌ویژه اسماعیل الفاروقی جایگاه ویژه‌ای یافته است (نک: همان، صص ۲۶ و ۲۷). با این همه در ادامه آن مسیر، مرحله نظریه‌پردازی اسلامی در علوم انسانی در دهه گذشته تحقق یافته است؛ چراکه بعد از بحث‌های متعدد در چپستی، امکان، ضرورت و مبانی علم دینی، مسیر عملی برای دستیابی به رشته‌های انسانی اسلامی^۳ در گرو تولید کافی نظریه‌های اسلامی مبتنی بر متون دینی در رشته‌های مختلف علوم انسانی است.

اسلامی در علوم انسانی (۱۳۹۷)، احمدحسین شریفی؛ «معرفی روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی (۱۳۹۰)»، مهربایی و دیگران و...

۱. خسروپناه، عبدالحسین، در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی، تحلیل نظریه‌های علم دینی و آزمون الگوی حکمی-اجتهادی در تولید علوم انسانی اسلامی، قم: نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۳ ش.

۲. عبدلی مسینان، مرضیه، مدل‌های روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی در پرتو حکمت و اجتهاد، قم: دفتر نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۹ ش.

3. Discipline

نظریه‌پردازی اسلامی به این منظور، گاه با روش‌ها و مبانی ارتكازی صورت گرفته است.^۱ در این میان بیش از اینکه نظریه‌پرداز دغدغه روش داشته باشد به دنبال کشف نظریه اسلامی است؛ بنابراین به پارادایم و روش خاصی تصریح نشده و گاه مبتنی بر پارادایم اسلامی طراحی شده^۲ یا روش‌های معین و توصیف شده انجام شده است.^۳ البته کسانی هم برای ساخت بستر نظریه‌پردازی اسلامی، تنها پارادایم‌هایی را طراحی و معرفی کرده‌اند^۴ یا به شکل کلی و انتزاعی در باب روش‌های نظریه‌پردازی اسلامی^۵ به ابداعاتی پرداخته‌اند.

روش پژوهش

الف) معیارهای ورود و خروج مطالعات

از آنجا که هدف مطالعه پیش رو، مرور روش‌های نظریه‌پردازی براساس متون دینی (قرآن و حدیث) است، به دنبال «روش‌های تحقیق» صرف در متون دینی نیستیم، بلکه تنها روش‌هایی مدنظر ماست که یا عملاً منتج به نظریه‌پردازی علمی از متون دینی شوند یا دست‌کم ارائه‌دهندگان به غرض نظریه‌پردازی از متون دینی طراحی و عرضه کرده‌اند. البته ما در این مقاله درباره صحت و سقم نظریه‌های عرضه شده قضاوت نمی‌کنیم؛ زیرا داوری در این باره خارج از رسالت این مقاله است و آنچه برای ما ملاک پذیرش نظریه‌پردازی است ادعای نویسنده مقاله یا کتاب مبنی بر ارائه نظریه و صدق تعریف نظریه بر مدعای نویسنده است.

همچنین چون در این مقاله به دنبال مرور روش‌های نظریه‌پردازی بر پایه متون دینی هستیم، تمرکز ما بر مقالات و کتاب‌هایی است که مشتمل بر «نظریه‌پردازی روشمند» هستند؛ بنابراین نظریه‌پردازی‌هایی که از روش خاصی حاصل نشده‌اند، همچنین نویسنده به بحث روش‌شناسی پژوهش عنایت نداشته و آن را مشخص و تبیین نکرده است، وارد قلمرو مطالعه مروری ما نمی‌شوند. البته گاه مقالاتی با تأکید بر طراحی روش‌های نظریه‌پردازی متن‌محور، وارد دامنه

۱. مانند آنچه در مقاله «کوششی نظری در جهت ساخت مدل اسلامی ثبات خانواده» (بستان، ۱۳۹۲ ج) اتفاق افتاده است.

۲. مانند دوازده نظریه در جلد دوم در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی یا نظریه پرستاری حکیمانه (سادات حسینی، ۱۳۹۳) در کتابی با همین نام.

۳. مانند مقالاتی که در ادامه این نوشتار به تفصیل معرفی خواهند شد.

۴. مانند پارادایم اجتهادی دانش دینی (پاد) (علی‌پور و حسینی، ۱۳۹۰) و پارادایم اجتهادی دانش عملی سید حمیدرضا حسینی (۱۳۹۹).

۵. مانند احمدحسین شریفی در کتاب نظریه‌پردازی اسلامی در علوم انسانی که در ادامه این نوشتار به تفصیل معرفی خواهد شد.

مطالعات شده‌اند، اما در نهایت به نظریه خاصی منتهی نشده‌اند، بلکه به شماری از اصول و مبانی رسیده‌اند^۱ که این موارد نیز در شمار نمونه‌گیری نهایی ما باقی نماندند.

افزون بر این موارد گاه نیز مقاله به نظریه‌پردازی روشمند پرداخته و بخشی از مقاله نیز به بحث روش‌شناختی اختصاص داده شده است، اما به‌جای گزارش فرایندی گام به گام (روش) به ایده یا راهبردی اشاره کرده و موفق به تنقیح یا طراحی مراحل پژوهش خود نشده است که این موارد نیز کنار گذاشته می‌شوند.^۲ همچنین گاه برخی عناوین مقالات یا عناوین کتاب‌ها بسیار نزدیک و مرتبط بودند، اما بعد از بررسی محتوای آن‌ها معلوم شد به ارائه روش نپرداخته‌اند، بلکه بیشتر درصدد ارائه پارادایم اسلامی برای تولید دانش دینی بوده‌اند.^۳

به هر حال آنچه مقصود است «نظریه‌پردازی» و آن هم مبتنی بر فرایندی معین است. با این حال از آنجا که میان نظریه، مدل و الگو ارتباطی نزدیکی است اندکی دامنه جست‌وجوی مستندات را توسعه دادیم و آنجا که نظریه در قالب الگو یا مدل ارائه شده است نیز مدنظر قرار داده‌ایم.

ب) جامعه منتخب اسناد

دامنه جست‌وجوها نیز منحصر به مقالات نشریه‌ای و کتاب‌هاست؛ زیرا به راحتی در دسترس هستند و به لحاظ فراوانی و اعتبار، عمده یافته‌های علمی معتبر در این دو دسته منبع منعکس می‌شوند؛ بنابراین آنچه سبب رجوع نکردن به پایان‌نامه‌ها شده ناظر بر همین مؤلفه‌ها و به اختصار عبارت است از: ۱. اندک بودن پایان‌نامه‌هایی که دغدغه روش در این حوزه را داشته باشند و مسئله آن‌ها روش نظریه‌پردازی از متون دینی باشد. ۲. مشکل بودن دسترسی به متن پایان‌نامه‌ها با توجه به پراکندگی دانشگاه‌ها در سطح کشور، ۳. انتشار پایان‌نامه‌های جدی در قالب مقاله یا کتاب و

۱. مانند مقاله «نظریه مدیریت دانش اسلامی: تبیین مبانی و اصول» (باقرزاده، اصغر و دیگران، تحقیقات بنیادین علوم انسانی، ش ۱۵، ص ۱۱۷-۱۵۰، ۱۳۹۸ ش).

۲. مانند مقاله «نظریه هنجاری و الگوی ارتباط غیرکلامی در نقطه آغاز ارتباطات درون فرهنگی اسلامی» (همدانی، مصطفی، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ش ۵۷، صص ۲۸۹-۳۲۱، ۱۳۹۸ ش) که با وجود نام‌گذاری روش خود به نام روش قیاسی-داده‌بنیاد ولی آن را به اختصار تمام ارائه کرده و گام‌هایی مجزا و کامل جهت الگوگیری از آن ارائه نکرده است.

۳. مانند کتاب‌های نظریه‌پردازی و روش‌شناسی در اندیشه سیاسی اسلام (سوادی، محمدعلی، قم: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۹ ش)، مدل‌های روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی در پرتو حکمت و اجتهاد (عبدلی مسینان، مرضیه، قم: دفتر نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۹ ش) و کتاب در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی، تحلیل نظریه‌های علم دینی و آزمون الگوی حکمی-اجتهادی در تولید علوم انسانی اسلامی (خسروپناه، عبدالحسین، قم: نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۳ ش).

در نتیجه کفایت مرور مقالات و کتب از آن‌ها.^۱ همچنین رجوع به مقالات کنفرانسی در دستور کار قرار نگرفت؛ زیرا آن‌ها نیز کمتر در دسترس هستند و در مقایسه با مقالات نشریه‌ای فراوانی اندکی دارند.

ج) پایگاه‌های داده مورد استفاده

برای جست‌وجوی مقالات نشریه‌ای به سایت نورمگز مراجعه شد؛ زیرا این سایت به لحاظ جامعیت مجلات علمی شاخه‌های مختلف علوم انسانی و امکانات جست‌وجوی پیشرفته از سطح بالایی برخوردار است. همچنین برای کاوش از کتاب‌های مرتبط به سایت علم‌نت با آدرس elmnet.ir مراجعه شد؛ زیرا این سایت در گزارش کتاب‌های انتشار یافته با حداقل امکانات مقبول جست‌وجو، تنها سایت برای جست‌وجوی کتاب با امکان مشاهده فهرست و مقدمه کتاب شناخته شد.

د) کلیدواژگان جست‌وجو

کلیدواژگان جست‌وجو، به شکل عطفی، ترکیبی از دو کلیدواژه از دسته‌های زیر است: الف شامل: «نظریه، مدل، الگو و روش». ب شامل: «اسلام، دین، قرآن، اسلامی، دینی و قرآنی» که برای هریک از دو نوع منبع (مقاله و کتاب) به شکل جداگانه، ۲۴ جست‌وجوی عطفی انجام شد. کلیدواژه نظریه‌پردازی نیز ابتدا در دسته الف جا داشت که در ادامه روشن شد کلیدواژه نظریه از آن کفایت می‌کند؛ چراکه در پایگاه‌های داده، ترکیب نظریه‌پردازی دو کلمه تلقی می‌شود؛ چنان‌که کلیدواژه روش‌شناسی نیز همین‌گونه است و کلیدواژه روش از جست‌وجوی آن کفایت می‌کند. همچنین چون جست‌وجوها به شکل ترکیبی انجام می‌شود، کلیدواژه الگو همراه یای اضافه و به شکل «الگوی» استفاده شد. روشن است با کلیدواژگان بالا نمی‌توان به صد درصد منابع مرتبط دست یافت، ولی این کلیدواژگان و مختصات جست‌وجو طوری طراحی شده‌اند که در فضای موضوع مورد مطالعه، بیشترین یافته‌های مرتبط را در اختیار قرار دهند و عمده مستندات لازم را به دست دهند.^۲

۱. مانند پایان‌نامه دکتری «نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن» از مجید کافی که در قالب کتاب «نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن» چاپ شده است یا پایان‌نامه دکتری «استخراج، تحلیل و ارزیابی مدل‌های اجتهادی در روش‌شناسی تولید علوم انسانی اسلامی» از خانم مرضیه عبدلی مسینان که در قالب کتاب «مدل‌های روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی» چاپ شده است.

۲. گفتنی است افزون بر همه روش‌های نظریه‌پردازی اسلامی که تا سال ۱۴۰۰ در قالب کتاب یا مقاله منتشر شده‌اند، برخی روش‌های کلی یا جزئی دیگری در سال‌های اخیر مطرح شده‌اند که هنوز در قالب منابع مکتوب منتشر نشده‌اند؛ مانند استراتژی (روش) اجتهاد قسم اول، دوم و سوم دکتر عبدالحسین خسروپناه. همچنین باید به

هـ) مختصات جست‌وجو و نتایج آماری اولیه

۱. مقالات

جست‌وجوی مقالات منحصر به مقالات علمی-پژوهشی و علمی-ترویجی شد؛ زیرا موضوع نظریه‌پردازی ویژه مقالات علمی-پژوهشی و حداکثر مقالات علمی-ترویجی است؛ در حالی که در عمل نیز مشاهده شد هیچ مقاله علمی-ترویجی در پالایش نهایی باقی نماند. جست‌وجو تنها در «عنوان» و «کلیدواژگان» در همه گروه‌های علوم انسانی، تنها به زبان فارسی و در بازه ۱۳۸۰ تا ابتدای ۱۴۰۰ صورت گرفت. در نتیجه این جست‌وجو، ضمن ۲۴ جست‌وجوی ترکیبی در پایگاه نورمگز، در مجموع حدود ۲۳۰۰ مقاله یافت شد که طی مرور اولیه ۱۱۷ مقاله گزینش شدند. برای مرور اولیه به عنوان مقاله دقت شد و در صورتی که قطعاً غیرمرتبط تشخیص داده می‌شد، رد و در غیر این صورت، مورد مطالعه اجمالی قرار می‌گرفت و باز در صورتی که قطعاً غیرمرتبط تشخیص داده می‌شد، رد و در غیر این صورت (اطمینان به ارتباط، احتمال قوی ارتباط یا احتمال ۵۰-۵۰) ذخیره می‌شد تا در مرحله بعدی تعیین تکلیف شود.

۲. کتاب‌ها

جست‌وجوی کتاب‌ها در پایگاه علم‌نت، ویژه جست‌وجوی کلیدواژگان در «عناوین» بود و ضمن جست‌وجوی اولیه، در مجموع ۲۴ جست‌وجوی ترکیبی، حدود ۲۰۰۰ کتاب یافت شد که طی مرور اولیه ۱۸ کتاب گزینش شدند. در اینجا نیز مانند مقالات در صورتی که عنوان کتاب، دال بر ارتباط نداشتن بود، رد و در غیر این صورت به چکیده، فهرست و مقدمه کتاب مراجعه می‌شد؛ اگر به ارتباط نداشتن کتاب با موضوع مطالعه مروری، قطع حاصل می‌شد، کتاب رد و در غیر این صورت عنوان کتاب برای تعیین تکلیف در مراحل بعدی ذخیره می‌شد. با این حال برای تکمیل یافته‌ها در بخش کتاب، دو کتاب نیز با توجه به شناخت قبلی نگارنده، به لیست اولیه کتاب افزوده شدند.

و) روش انتخاب مستندات مطلوب (پالایش شده) و آمار آن‌ها

با پایان یافتن جست‌وجو و گزینش اولیه، مستندات ثبت‌شده با دقت مطالعه شدند تا مقالات و کتاب‌هایی که روش معینی برای نظریه‌پردازی از متون دینی طراحی کرده‌اند گزینش نهایی شوند؛

خاطر داشت روش‌ها برای رسیدن به تکامل، فرایندی تدریجی را طی می‌کنند (مانند تلاش حسین بستان از کتاب گامی به سوی علم دینی در سال ۱۳۹۰ ش تا مقاله «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی» در سال ۱۳۹۵ ش یا تلاش‌های اصغر افتخاری که در ادامه معرفی می‌شود) و چه بسا برخی از روش‌های منتشر شده در سال‌های اخیر نوسازی و تکمیل شده‌اند، ولی هنوز نسخه‌های کامل‌تر آن‌ها در قالب منابع مکتوب منتشر نشده‌اند.

خواه روش مورد ادعا را در ضمن یک نمونه، اجرایی و نظریه‌ای دینی عرضه کرده باشند یا تنها به تشریح روشی برای نظریه‌پردازی از متون دینی پرداخته باشند و مدعی کارآمدی روش خود برای چنین غرضی شده باشند، اما مواردی که یا خالی از روش‌شناسی هستند (هرچند نظریه‌پردازی کرده باشند) یا تنها به مبانی معرفت‌شناسی و روش‌شناسی نظریه‌پردازی (پارادایم) پرداخته‌اند یا اینکه به نظریه‌پردازی ختم نشده است کنار گذاشته شدند.

بعد از پالایش نهایی مستندات، ۳۵ مقاله و ۹ کتاب به‌عنوان مستندات نهایی باقی ماندند. در این میان مقالات نهایی، همگی علمی-پژوهشی و حدود ۹۵ درصد آن‌ها از مجلات پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) بودند.

ز) تاریخ جست‌وجو

جست‌وجوی مقالات از ۱۴۰۰/۰۵/۰۱ تا ۱۴۰۰/۰۶/۱۵ به مدت ۴۵ روز و جست‌وجوی کتاب‌ها از ۱۴۰۰/۰۶/۱۵ تا ۱۴۰۰/۰۷/۱۵ به مدت ۳۰ روز انجام شد.

ح) روش تحلیل داده

هم‌زمان با مطالعه دقیق، برای پالایش نتایج اولیه منابع پالایش شده فیش‌نگاری شدند؛ بنابراین با پایان یافتن مطالعه دقیق و گزینش، فیش‌نگاری منابع نیز به پایان رسید. سپس فیش‌ها تحلیل محتوای کیفی شدند؛ یعنی ابتدا کدگذاری باز و سپس مقوله‌بندی شدند. در نهایت نیز یافته‌ها طبقه‌بندی و آماده گزارش شدند.

ادبیات تحقیق

ادبیات مورد استفاده در فضای نظریه‌پردازی بر پایه متون دینی تنوع خاصی دارد که شناخت آن‌ها و مفادشان به مرورگر کمک می‌کند در تشخیص مستندات مرتبط و نیز توصیف آن‌ها دقیق عمل کند. همچنین این شناخت به خوانندگان کمک می‌کند تا درک دقیق‌تری از یافته‌ها و تحلیل‌ها داشته باشند. در فضای روش نظریه‌پردازی، پرسامدترین اصطلاحات عبارت‌اند از: «روش، نظریه، نظریه‌پردازی، مدل، الگو، پارادایم و استراتژی (راهبرد) تحقیق».

الف) روش

منظور از «روش» گام‌هایی است که باید با نظمی خاص به‌منظور دستیابی به هدفی مشخص

برداشته شوند (شریفی، الف، ۱۳۹۷، ص ۹؛ واسطی، ۱۳۸۲، ص ۵۴، کمانی نجف‌آبادی، ۱۳۹۷، ص ۲۰)؛ به بیان دیگر روش همان فرایند گام به گامی است که درصدد است مضاف‌الیه ترکیب اصنافی «روش...» را محقق کند؛ بنابراین «روش تحقیق» یعنی گام‌های منظمی که برای حل مسئله برداشته می‌شود یا «روش تفسیر» یعنی فرایند نظام‌مندی برای کشف معانی و بیان مراد آیات.

ب) نظریه

نظریه به لحاظ ماهیت، مجموعه‌ای منسجم و هماهنگ از مفاهیم، تعاریف و قضایاست که نظری معین درباره توصیف، تحلیل، تفسیر یا کنترل یک یا چند پدیده ارائه می‌دهد (هومن، ۱۳۸۶، ص ۴۳؛ شریفی، ۱۳۹۷، ب، ص ۳۹؛ خسروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۷۳).

نظریه‌ها نتایج تحقیقات علمی و چکیده علوم هستند و سبب رشد و توسعه دانش می‌شوند. به کمک آن‌ها پدیده‌ها شناسایی، تحلیل و کنترل می‌شوند. همچنین نظریه‌ها زبان مشترک دانشمندان شده و اشتراک‌گذاری دانش را آسان می‌کنند.

ج) نظریه‌پردازی

مراد از نظریه‌پردازی دست‌یابی به نظریه از طریق پژوهش است و تفاوتی ندارد این دست‌یابی، اکتشاف یا ابداع یا بازتولید یک نظریه باشد؛ بنابراین «روش نظریه‌پردازی» که این مقاله به دنبال مرور آن است یعنی گام‌های منظم و مرحله‌ای دستیابی به نظریه.

د) مدل

در تعریف اصطلاح «مدل» در فضای نظریه‌پردازی شاهد فضای روشنی نیستیم (عبدلی مسینان، ۱۳۹۹، ص ۵۹). اختلاف فراوانی که در تعریف نظریه وجود دارد در اینجا نیز دیده می‌شود و حتی گاه مدل به معنای نظریه یا پارادایم^۱ نیز به کار می‌رود؛ با این همه می‌توان مدل را به معنای نموداری هندسی از روابط میان چند متغیر دانست که درصدد است با حذف جزئیات، تصویری جامع و کلی از ابعاد و ارتباطات یک پدیده را نمایش دهد (تتکار و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۱۳۲؛ هومن، ۱۳۸۶، ص ۶۸).

صرف نظر از جانشینی مدل و نظریه در کاربردهای تسامحی، رابطه مدل و نظریه آن است که

۱. به‌عنوان نمونه ر. ک: مدل‌های روش شناخت تولید علوم انسانی اسلامی در پرتو حکمت و اجتهاد، ص ۶۱.

مدل با تعریف فوق یا نمایش نموداری نظریه است (نک: خسروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۷۴؛ بستان، ۱۳۹۲ الف، ص ۱۳۲) یا ابزار ادراک بهتر یک پدیده و در نتیجه مقدمه نظریه پردازی است (نک: خاکی، ۱۳۹۱، ص ۵۰).

ه) الگو

اصطلاح الگو نیز در فضای نظریه پردازی و فلسفه علم گاه مترادف با مدل^۱ یا حتی نظریه یا پارادایم^۲ به کار می رود. با وجود این، برای فاصله گذاری میان این اصطلاحات بهتر است الگوها را - در اصطلاح - به معنای مجموعه ای از دستورالعمل های فرایندی تکرارشدنی و منظم دانست که راهنمای عمل تلقی می شوند (نک: خسروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۷۵). این تعریف با معنای لفظی الگو، یعنی سرمشق و اسوه تناسب دارد؛ بنا بر این تعریف الگوها می توانند برخاسته از نظریه ها باشند و مبتنی بر آن ها ارائه شوند؛ یعنی براساس نظریه ای تعلیلی یا تجویزی، فرایندی از گام های عملی ارائه شود که هدفی را محقق می کند. البته گاه الگوها مبتنی بر نظریه خاصی نیستند، بلکه حاصل تجربه یا ترسیم مسیر حرکت از وضع موجود به وضع مطلوب اند.

و) پارادایم

این واژه در عصر حاضر^۳ در قلمرو فلسفه علم و نظریه پردازی به معنای مجموعه ای از مبانی معرفت شناختی، روش شناختی و هستی شناختی است که چارچوب نظری و منظومه فکری پژوهش و تولید علم را تعیین می کند (نک: ایمان، ۱۳۹۰، ص ۲۵۴؛ خسروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۷۳)؛ بنابراین پارادایم ها جهان بینی فکری نظریه پردازان را سامان می دهند و بنیادین ترین پیش فرض های دانشمند در مسیر تولید دانش هستند. از نظر مصداقی یکی از مهم ترین دسته بندی ها درباره پارادایم های علوم اجتماعی که از اقبال بیشتری نیز برخوردار است، تقسیم آن به سه پارادایم اثبات گرایی، تفسیری و انتقادی است (نک: بستان، ۱۳۹۲ ب، ص ۳۶).

ز) استراتژی تحقیق (راهبرد تحقیق)

یکی از اصطلاحات دیگری که در فضای روش نظریه پردازی و پژوهش کم و بیش رایج، ولی کمتر

۱. ر. ک: «مدل مفهومی ظرفیت سازی اخلاق برای فهم نشانه های توحیدی»، پسندیده، ۱۳۹۹، ص ۳۹.
۲. به عنوان نمونه، الگو در عبارت «الگوی حکمی-اجتهادی در تولید علوم انسانی اسلامی» که بخشی از عنوان کتاب در جست و جوی علوم انسانی اسلامی است، عملاً در معنای پارادایم به کار رفته است.
۳. برای مشاهده سیر تاریخی این واژه ر. ک: درآمدی بر پارادایم اجتهادی دانش عملی، صص ۴۴-۴۳.

تعریف شده است «استراتژی تحقیق» است. مراد از این اصطلاح در فضای پژوهشی، رویکرد روش‌شناختی پژوهش است که گاه بخشی از پارادایم تلقی شده و گاه بعد از ارائه پارادایم طرح می‌شود. به بیان دیگر سیاست کلی یا راهبرد کلان پژوهش‌گر در طراحی گام‌های پژوهش، استراتژی تحقیق تلقی می‌شود (نک: بلیکی، ۱۳۹۱، صص ۶۵ - ۲۴۶). استراتژی‌های رایج در نظریه‌پردازی اسلامی عبارت‌اند از استراتژی استقرایی و قیاسی (بستان، ۱۳۹۲ الف، ص ۵۴)؛ با این همه برخی استراتژی‌هایی را ابداع کرده‌اند و براساس آن راهبردها، گام‌های پژوهش را پیشنهاد داده‌اند.^۱

گزارش یافته‌های پژوهش

بعد از تحلیل داده‌ها، با توجه به اهداف این مطالعه و مقوله‌های اصلی استنباطی از اطلاعات گردآوری شده یافته‌های پژوهش در چند محور اصلی جمع‌بندی شدند که عبارت‌اند از: روش‌های نظریه‌پردازی، نوع نظریه‌های اسلامی استنباط‌شده، نوع منبع نظریه‌پردازی، سال انتشار منابع، مجلات منتشرکننده مقالات، رشته‌های علمی که روش‌ها در آن‌ها به کار گرفته شد و مراکز علمی روش‌پردازان. هریک از این محورها بخشی از یافته‌های پیرامون نظریه‌پردازی روش‌مند براساس منابع دینی، طی دو دهه اخیر را ارائه و قسمتی از تصویر این حرکت عملی را نمایش داده‌اند. در جدول ۱ می‌توان یافته‌های این پژوهش را مشاهده کرد.

جدول ۱. یافته‌های پژوهش

ردیف	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریه اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	رشته علمی (رشته علمی مجله)	مقاله یا کتاب (رشته علمی)	مراکز علمی نویسندگان
۱. تحلیل محتوای کیفی	۱. «طراحی مدل تحلیل رفتار مصرف‌کننده براساس آموزه‌های اسلام» (صادقی مال امیری، ۱۳۹۲)	مدل تحلیلی رفتار مصرف‌کننده (توصیفی)	اندیشه مدیریت راهبردی (مدیریت)	مدیریت	دانشگاه امام حسین (ع)
	۲. «نظریه انگیزش در اندیشه دینی» (بشیری، ۱۳۹۳)	نظریه انگیزش در اندیشه دینی (تبیینی)	روان‌شناسی و دین (روان‌شناسی)	روان‌شناسی	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

۱. مانند آنچه در مقاله «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی» در صفحه ۱۲۱ اشاره شده است.

۱. تحلیل محتوای کیفی

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریه اسلامی استنباط شده (نوع نظریه)	فکر پایه دینی منبع	عنوان مجله (رشته علمی مجله)	مقاله یا کتاب رشته علمی	مراکز علمی نویسندگان
	۳. «مؤلفه‌های نظریه هنجارهای رسانه‌های جمعی در قرآن کریم» (عباس‌زاده، خان‌محمدی، و مریجی، ۱۳۹۷)	نظریه هنجاری رسانه‌های جمعی (هنجاری)	قرآن	اسلام و علوم اجتماعی (علوم اجتماعی)	ارتباطات	دانشگاه باقرالعلوم، مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی قم
	۴. «بازنگری هرم مازلو در مقایسه با مدل قرآنی نیازهای انسانی براساس گونه‌شناسی جزاهای اخروی» (شکوری، حاجی اکبری و شمشیری، ۱۳۹۹)	هرم قرآنی نیازهای انسان (تفسیری)	قرآن	تحقیقات علوم قرآن و حدیث (علوم قرآن و حدیث)	روان‌شناسی	دانشگاه کوثر بجنورد
	۵. «تحلیلی قرآنی در تبیین مدل ابهام‌گریزی انسان به‌عنوان یک مدل توصیفی از رفتار انسان» (عبداللهی نیسانی و رضائیان، ۱۳۹۶)	مدل توصیفی عوامل مؤثر بر رفتار ابهام‌گریزی انسان، براساس تحلیل آیات قرآن/ مدل قرآنی ابهام‌گریزی (تبیینی)	قرآن	تعامل انسان و اطلاعات (علوم اجتماعی)	مدیریت	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه شهید بهشتی
	۶. «روش تحلیل محتوای کیفی تطبیق یافته به‌منظور تحقیق در متن قرآن کریم؛ ارائه یک مطالعه موردی در علوم رفتاری» (عبداللهی، ۱۳۹۷)	-	-	آموزه‌های قرآنی (علوم قرآن و حدیث)	علوم قرآنی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۷. «مدل رفتار انسان در مواجهه با دو ساحت مطلوبیت - نامطلوب؛ تحلیلی قرآنی، رویکردی مدیریتی» (عبداللهی نیسانی و رضائیان، ۱۳۹۷)	مدل قرآنی دوساحتی مطلوبیت-نامطلوب (توصیفی)	قرآن	اندیشه مدیریت راهبردی (مدیریت)	مدیریت	دانشگاه شهید بهشتی - پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۸. «تبیین قرآنی مدل وابستگی به منابع؛ تحلیل رفتاری بحران ناشی از ریزش بورس تهران» (عبداللهی نیسانی و رضائیان، ۱۳۹۹)	مدل وابستگی به منابع (تبیینی)	قرآن	اقتصاد اسلامی (اقتصاد)	روان‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه - دانشگاه شهید بهشتی
	۹. «تحلیل پاره‌فرهنگی در نظریه قرآنی کجروی» (سلیمی، ۱۳۹۵)	نظریه (الگوی نظری) قرآنی کجروی پاره‌فرهنگی (تبیینی)	قرآن	اسلام و علوم اجتماعی (علوم اجتماعی)	جامعه‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریه اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نظریه‌پردازی منبع	عنوان مجله (رشته علمی مجله)	مقاله یا کتاب رشته علمی	مراکز علمی نویسندگان
۱. تحلیل محتوای کیفی	۱۰. «رویکرد بزه‌دیده‌شناختی در نظریه قرآنی کجروی» (سلیمی، ۱۳۹۶)	بخشی از نظریه قرآنی کجروی [علل پیرامونی بزه‌دیدگی و علل مرتبط با شخص بزه‌دیده در سه سطح خرد، میانه و کلان] (تبیینی)	رو ن	معرفت فرهنگی اجتماعی (علوم اجتماعی)	جامعه‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۱۱. «کاربرد تحلیل محتوای کیفی در استخراج تحلیل‌های اجتماعی قرآن کریم: گزارشی تحلیلی از روش یک تحقیق» (سلیمی، ۱۳۹۷)	-	-	روشناسی علوم انسانی (علوم اجتماعی)	روش‌شناسی علوم انسانی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۱۲. «تحلیل محتوای کیفی شبکه معنایی قدرت؛ تلاشی برای فهم الگوی قدرت نرم در قرآن کریم» (عترت‌دوست، ۱۳۹۷)	مؤلفه‌ها و ارکان نظریه قدرت نرم از منظر قرآن کریم (توصیفی)	رو ن	مطالعات قرآن و حدیث (علوم قرآن و حدیث)	علوم سیاسی	دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی
۲. نظریه‌پردازی داده‌بنیاد	۱. «معرفی روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی (ارائه یک نمونه)» (مهرابی و دیگران، ۱۳۹۰)	مدل جامع توانمندسازی منابع انسانی در سازمان (هنجاری)	رو ن	مدیریت فرهنگ سازمانی (مدیریت)	مدیریت	مجمع شهید محلای، دانشگاه تهران
	۲. «الگوی سازمان متعالی براساس قرآن کریم» (عربشاهی کریزی، ۱۳۹۲)	نظریه سازمان متعالی اسلامی (هنجاری)	رو ن	مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی (علوم اجتماعی)	مدیریت	دانشگاه پیام نور
	۳. «موانع اجتماعی تفکر در الگوی اسلامی پیشرفت براساس نظریه‌پردازی داده‌محور از قرآن» (ایازی و ربانی خوراسگانی، ۱۳۹۳)	نظریه موانع اجتماعی تفکر براساس آموزه‌های قرآن (تبیینی)	رو ن	جامعه‌شناسی کاربردی (علوم اجتماعی)	جامعه‌شناسی	دانشگاه اصفهان
	۴. «کاربرد روش تحقیق نظریه داده‌بنیاد در استخراج نظریه از متون دینی» (بهروزی لک و یاری، ۱۳۹۶)	-	-	مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی	روش‌شناسی علوم انسانی	دانشگاه باقرالعلوم

۲. نظریه‌پردازی داده‌بنیاد

روز	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریه اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نظریه‌پردازی منبع	عنوان مجله (رشته علمی مجله)	مقاله یا کتاب رشته علمی	مراکز علمی نویسندگان
	۵. «تبیین مدل ارتقای عدالت جنسیتی در جوامع اسلامی از دیدگاه نهج‌البلاغه براساس نظریه زمینه‌ای» (ایمان‌زاده و فرهادی، ۱۳۹۷)	مدل ارتقای عدالت جنسیتی اسلامی (تبیینی)	پایه	زن و جامعه (علوم اجتماعی)	علوم تربیتی	دانشگاه تبریز - دانشگاه ملایر
	۶. «الگوی تقویت خودکنترلی در منابع انسانی سازمان‌ها مبتنی بر آموزه‌های قرآنی» (صیدزاده و سپهوند، ۱۳۹۷)	نظریه قرآنی عوامل مؤثر بر خودکنترلی منبع انسانی در سازمان (تبیینی)	قرآن	پژوهش‌های قرآنی (علوم قرآن و حدیث)	مدیریت	دانشگاه لرستان
	۷. «تدوین مدل اسلامی شهود در تصمیم‌گیری راهبردی» (حدادزاده، ۱۳۹۷)	الگوی مفهومی شهود در تصمیم‌گیری راهبردی براساس آموزه‌های قرآنی (تبیینی)	قرآن	مدیریت دانشگاه اسلامی (مدیریت)	مدیریت	پیام نور
	۸. «تحلیل رکودها و رونق‌های اقتصادی از منظر نظام اقتصادی اسلام با رویکرد نظریه‌پردازی داده‌بنیاد» (عبدلی‌نژاد، شکیبایی و صالحی آسفیجی، ۱۳۹۸)	نظریه عدم چرخه‌های تجاری در نظام اقتصادی اسلام (هنجاری)	قرآن و حدیث	اقتصاد اسلامی (اقتصاد)	اقتصاد	دانشگاه شهید باهنر کرمان
	۹. «نظریه معنویت در قرآن بر پایه روش نظریه زمینه‌ای» (سعیدی، ۱۳۹۹ الف)	ابعاد و مؤلفه‌های معنویت در قرآن (توصیفی)	قرآن	کتاب قیم (علوم قرآن و حدیث)	علوم تربیتی	پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
	۱۰. «طراحی مدل مفهومی مراحل تربیت مبتنی بر دیدگاه اسلام و دلالت‌های تربیتی آن (استراتژی تئوری داده‌بنیاد متنی)» (اسلامی‌مهر و دیگران، ۱۳۹۹)	مدل مفهومی مراحل سه‌گانه تربیت در اسلام (توصیفی)	قرآن و حدیث	پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی (علوم تربیتی)	علوم تربیتی	دانشگاه پیام نور
	۱۱. نظریه معنویت در قرآن (سعیدی، ۱۳۹۹ ب)	نظریه معنویت در قرآن (توصیفی)	قرآن	-	علوم تربیتی	پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریه اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	فقره‌پردازی منبع	عنوان مجله (رشته علمی مجله)	مقاله یا کتاب رشته علمی	مراکز علمی نویسندگان	
۳. نظریه‌پردازی مبناشناختی	۱. «مدل روش شناختی نظریه‌پردازی در علوم انسانی اسلامی» (کافی و جمشیدیها، ۱۳۹۱)	-	-	روشناسی علوم انسانی (علوم اجتماعی)	روشناسی انسانی علوم	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه - دانشگاه تهران	
	۲. «مؤلفه‌های نظریه اجتماعی براساس مبانی شناخت جامعه در قرآن» (کافی و جمشیدیها، ۱۳۹۲)	نظریه اجتماعی ارتباط (تبیینی)	قرآن	آموزه‌های قرآنی (علوم و حدیث)	علوم انسانی	دانشگاه تهران - پژوهشگاه حوزه و دانشگاه	
	۳. نظریه‌پردازی؛ گامی به سوی تولید علم دینی: نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن (کافی، ۱۳۹۴)	نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن (توصیفی)	قرآن	-	-	علوم انسانی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۴. سبک زندگی اجتماعی با تأکید بر آیات قرآن (کافی، ۱۳۹۷)	نظریه سبک زندگی اجتماعی اسلام/ نظریه زمینه‌ای سبک زندگی برگرفته از آیات و روایات (هنجاری)	قرآن و حدیث	-	-	علوم انسانی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۴. الگوی اجتهادی - تجربی علم دینی	۱. نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی با تطبیق بر جامعه‌شناسی خانواده (بستان، ۱۳۹۲ ب)	مدل نظری اسلامی خانواده باثبات (تبیینی)	قرآن و حدیث	-	جامعه‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه	
	۲. «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی» (بستان، ۱۳۹۵ الف)	-	-	روشناسی علوم انسانی (اجتماعی)	علوم انسانی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه	
	۳. «کوششی در جهت ساخت نظریه عرفی شدن براساس متون اسلامی» (بستان، ۱۳۹۵ ب)	مدل نظری عرفی شدن برگرفته از متون اسلامی (تبیینی)	قرآن و حدیث	اسلام و علوم اجتماعی (علوم اجتماعی)	علوم انسانی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه	
۵. نظریه‌پردازی اکتشافی	۱. «روش اکتشاف نظریه از منابع و متون دینی» (شریفی، ۱۳۹۷ الف)	-	-	روشناسی علوم انسانی (اجتماعی)	روشناسی علوم انسانی	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)	

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریه اسلامی استنباط شده (نوع نظریه)	نظریه پردازی منبع	عنوان مجله (رشته علمی مجله)	مقاله یا کتاب رشته علمی	مراکز علمی نویسندگان
۵. نظری پردازی اکتشافی	۲. «فرایند اکتشاف نظریه اخلاقی اسلام در موضوع سکوت سازمانی» (منطقی و شریفی، ۱۳۹۷)	نظریه اخلاقی اسلام در موضوع سکوت سازمانی (توصیفی)	قرآن و حدیث	پژوهشنامه اخلاق (اخلاق)	مدیریت	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
	۳. نظریه پردازی اسلامی در علوم انسانی (شریفی، ۱۳۹۷ ب)	-	-	-	روش شناسی علوم انسانی	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۶. تفسیر سرمشق	۱. کتاب نظریه (ج ۲) - مقاله نظریه اسلامی امنیت (افتخاری، ۱۳۹۳)	نظریه اسلامی امنیت (توصیفی)	قرآن	-	علوم سیاسی	دانشگاه امام صادق (ع)
	۲. مقاومت در اسلام؛ نظریه و الگو (افتخاری، ۱۳۹۳)	نظریه جامعه مرصوص (توصیفی)	قرآن و حدیث	-	علوم سیاسی	دانشگاه امام صادق (ع)
۷. فرایند چرخه‌ای تحلیل	«روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعه دانش مدیریت اسلامی» (ترک‌زاده، ۱۳۸۸)	-	-	روش شناسی علوم انسانی (علوم اجتماعی)	مدیریت	دانشگاه شیراز
۸. روش عمومی نظریه پردازی (دائمی‌نژاد، ۱۳۸۸)	«نظریه پردازش، پذیرش و پرورش دین: رویکردی نرم برای انتقال فرهنگ ایثار و شهادت» (تقوی، ۱۳۹۰)	نظریه پردازش، پذیرش و پرورش دین (هنجاری)	قرآن و حدیث	تربیت اسلامی (علوم تربیتی)	علوم تربیتی	دانشگاه شیراز
۹. توازن حق مدار	«عدالت به مثابه روش؛ سیر رویکردهای روش شناختی در اقتصاد اسلامی» (سعیدی، زریباف و ناسخیان، ۱۳۹۴)	-	-	مطالعات اقتصاد اسلامی (اقتصاد)	اقتصاد	مؤسسه آموزشی و مبان‌های اقتصادی دانشگاه علامه طباطبایی

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریه اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نظریه‌پردازی منبع	عنوان مجله (رشته علمی مجله)	مقاله یا کتاب رشته علمی	مراکز علمی نویسندگان
۱۰. استنباط مدیریت اسلامی	«کاوشی در روش اجتهادی و کاربست آن در مدیریت اسلامی» (منطقی، ۱۳۹۷)	-	-	چشم‌انداز مدیریت دولتی (مدیریت)	مدیریت	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۱۱. نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان	نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان؛ رهیافت‌های توسعه روش نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان سید محمدباقر صدر (بهمنی، ۱۳۹۷)	-	-	-	علوم قرآنی	پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
۱۲. تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و علوم	کرسی نظریه‌پردازی تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن (شورچه، ۱۳۹۷)	-	-	-	علوم قرآنی	مجتمع آموزش عالی امام خمینی (ره)
۱۳. فرایند دوازده‌مجله‌ای نظریه‌پردازی قرآنی	«فرایند نظریه‌پردازی قرآنی در حوزه تفسیر موضوعی» (کریمی، ۱۳۹۸)	-	-	مطالعات قرآن و حدیث (علوم قرآن و حدیث)	علوم قرآنی	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۱۴. مدل‌یابی اسلامی - روان‌شناسی	«روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)» (نورعلیزاده میانجی، ۱۳۹۸)	-	-	تحقیقات بنیادین علوم انسانی (فلسفه علم)	روان‌شناسی	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۱۵. روش منطقی تولید نظریه	«الگوی جهاد در قرآن و ظرفیت‌های راهبردی آن در حل بحران‌های جهان اسلام» (ستوده، بهروزی‌لک و میرچراغ‌خانی، ۱۳۹۸)	نظریه قرآنی نقش جهاد در حل بحران‌های امنیتی جهان اسلام (هنجاری)	۱۹۰	پژوهش‌های سیاست اسلامی (سیاسی)	علوم سیاسی	دانشگاه باقرالعلوم

تجزیه و تحلیل جدول ۱ در محورهای جداگانه به شرح زیر است:

الف) روش‌های نظریه‌پردازی

تحلیل و طبقه‌بندی داده‌های مربوط به روش نشان می‌دهد طی دو دهه اخیر، ضمن ۳۵ مقاله و ۹ کتاب، محققان فارسی‌زبان ۱۵ روش نظریه‌پردازی را ارائه دادند. بیشترین فراوانی در میان روش‌های عرضه‌شده به ترتیب مربوط است به روش «تحلیل محتوای کیفی»، با ۱۲ بار استخدام، «نظریه‌پردازی داده‌بنیاد» (نظریه زمینه‌ای)، با ۱۲ بار و «نظریه‌پردازی مبناشناختی»، با ۴ بار، «روش الگوی اجتهادی-تجربی علم دینی» با ۳ بار، روش «نظریه‌پردازی اکتشافی» با ۳ بار و روش «تفسیر سرمشق» با ۲ بار. ۹ روش دیگر همگی تنها در یک منبع برای نظریه‌پردازی عرضه یا استخدام شده‌اند.

در این میان، ۱۴ منبع (حدود ۳۰ درصد) تنها به ارائه روش نظریه‌پردازی پرداختند و تطبیق روش، ضمن یک نمونه در همان منبع - را ندارند و در نتیجه به استنباط یک نظریه اسلامی از متون اسلامی نپرداخته‌اند. در مقابل ۳۰ منبع (حدود ۷۰ درصد)، روش خود را همراه یک نمونه عملیاتی کرده‌اند و موفق به ارائه نظریه اسلامی جدید شده‌اند.

همچنین برخی روش‌ها عام است و به علم خاصی از میان علوم انسانی اختصاص ندارد و برخی مختص علم مدیریت یا اقتصاد یا روان‌شناسی است. معرفی اجمالی و نیز اطلاعات بیشتر درباره به‌کارگیری هر یک از این روش‌های پانزده‌گانه برای نظریه‌پردازی بر پایه قرآن و حدیث در دو دهه اخیر به شرح زیر است:

۱. تحلیل محتوای کیفی

تحلیل محتوای کیفی^۱ اکنون به یکی از روش‌های پرسامد پژوهش در علوم انسانی تبدیل شده است؛ زیرا کمتر گرفتار سوگیری می‌شود و نظریه و مدل نهایی با تمرکز بر صرف داده‌های تحقیق و با استفاده از راهبرد استقرایی - بدون اینکه از پیش مشخص باشند- از دل مجموعه اطلاعات مرتبط استخراج و عرضه می‌شوند. (نک: سلیمی، ۱۳۹۷، صص ۸۴-۷۸). این روش پژوهش، به شکل اجمالی مبتنی بر فهم و تفسیر عمیق داده‌ها، کدگذاری حداکثری، تقلیل کدها (برچسب‌ها و نمابه‌ها) به مقوله‌های اصلی و فرعی، کشف و تحلیل ارتباط میان مقوله‌ها و درنهایت ارائه مدل یا نظریه است (نک: عبداللهی، ۱۳۹۷، صص ۳۴-۳۰).

این روش بیش از سایر روش‌ها برای نظریه‌پردازی از متون دینی به کار گرفته شده است، اما همیشه به‌شکلی مطلق استفاده نشده، بلکه در مستندات نهایی - از یک نظر - به چهار شکل استفاده شده است:

۱. در چهار مقاله اول جدول به شکل صرف آمده است. ۲. در چهار مقاله بعدی به شکل «تحلیل محتوای کیفی تطبیق‌یافته با متن قرآن کریم» به کار گرفته شده است. ۳. در مقاله ۹، ۱۰ و ۱۱ به صورت «تحلیل محتوای کیفی با رویکرد ترکیبی» به کار گرفته شده است که منظور ترکیب علوم اسلامی (تفسیر موضوعی) و علوم اجتماعی است. ۴. در مقاله ۱۲ نیز به صورت ترکیب دو روش «معناشناسی ساختاری» و «تحلیل محتوای کیفی» استفاده شده است که مراد پژوهشگر از معناشناسی ساختاری یعنی تجزیه یک مفهوم کلیدی به عناصر و اجزای ذاتی آن و سپس مطالعه روابط آن مفهوم با مفاهیم پیرامونی اش (واژگان هم‌نشین، جانشین و متضاد) (نک: عترت دوست، ۱۳۹۷، ص ۸۸). با این همه اگر مراحل تحلیل محتوای کیفی را از مشخص کردن مسئله پژوهش، تدوین سؤالات و نمونه‌گیری آغاز کنیم (نک: مؤمنی‌راد، ۱۳۹۲، ص ۱۹۹) همه این گونه‌های مختلف در اصل فرایند با همدیگر یکسان بوده و تنها درصدد افزودن برخی تکنیک‌ها یا بومی کردن این روش برای مطالعات اسلامی هستند.

۲. نظریه‌پردازی داده‌بنیاد

نظریه‌پردازی داده‌بنیاد (نظریه زمینه‌ای)^۱ را برای اولین بار گلیزر و اشتراوس در سال ۱۹۶۷ م در کتابی مشترک عرضه کردند (نک: شریفی، ۱۳۹۷ ب، ص ۷۵). در این روش با راهبرد استقرایی و بدون هیچ فرضیه یا ذهنیت قبلی، داده‌های پیرامون موضوع، مطالعه می‌شود و از دل این داده‌ها، مدل‌های پنهان به دست می‌آید. همچنین با خلاقیت و خبرگی محقق، دور از تحمیل و سوگیری به کشف نظریه‌های جدید و واقع‌بینانه از درون زمینه موضوع پرداخته می‌شود (نک: همان، صص ۸۳-۸۰). با صرف‌نظر از خوانش‌های متعدد از این روش و تکنیک‌های کلی آن، فرایند انجام این شیوه نظریه‌پردازی عبارت است از: ۱- گردآوری داده تا حد اشباع، ۲- کدگذاری باز یا حداکثری، ۳- کدگذاری محوری که به شناسایی مقولات اصلی و فرعی (محورهای موضوع) می‌پردازد و به دنبال شناخت چهار دسته شرایط علی، راهبردها، شرایط زمینه‌ای (مداخله‌گر) و پیامدهاست، ۴- کدگذاری انتخابی که به شناسایی و انتخاب مقوله کانونی و ارتباط میان مقولات فرعی و اصلی می‌پردازد، ۵- ساخت مدل و شناسایی نظریه و درنهایت ۶- اعتبارسنجی نظریه (نک: همان، صص ۱۰۰-۸۸).

بنابراین در روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد تکنیک اصلی کدگذاری متن است؛ یعنی استخراج مفاهیم، کاهش مفاهیم به منظور شکل‌گیری مقولات، ربط‌دهی مقوله‌ها و یکپارچه‌سازی و پالایش نظریه؛ از این رو مفاهیم، متغیرها و روابط آن‌ها در روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، ضمن کدگذاری‌ها کشف و پروراند می‌شوند. البته این فرایند در هر مرحله می‌تواند بازگردد. همچنین حالتی رفت و برگشت میان همه مراحل وجود دارد و مقایسه مدام و تأمل و خلاقیت پژوهشگر از نکات این شیوه است. براساس مطالعه حاضر، از مجموع منابع پالایش‌شده، یازده مقاله و کتاب از این روش برای نظریه‌پردازی اسلامی استفاده کرده‌اند، اما نکته بسیار مهم آن است که تحلیل محتوای کیفی دو راهبرد استقرایی و قیاسی دارد^۱ و لزوماً دغدغه نظریه‌پردازی ندارد؛ با این حال تحلیل محتوای کیفی وقتی با راهبرد استقرایی و به قصد نظریه‌پردازی انجام می‌شود، از نظر فرایند نزدیکی بسیاری به نظریه‌پردازی داده‌بنیاد دارد (نک: مؤمنی‌راد، ۱۳۹۲، صص ۲۰۸-۲۰۷).

بنا بر نکته بالا می‌توان گفت بیشترین حجم مقالات و کتاب‌ها (۲۳ اثر، معادل ۵۰ درصد کل آثار) برای نظریه‌پردازی اسلامی از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد یا تحلیل محتوای کیفی، با فرایندی تقریباً یکسان استفاده کرده‌اند که همگی نیز در دهه اخیر نگارش و عرضه شده‌اند.

۳. نظریه‌پردازی مبناشناختی

این روش را مجید کافی با عنوان «روش مبناشناسی» (کافی و جمشیدیها، ۱۳۹۱، ص ۸۱) «نظریه‌پردازی مبناشناختی» (کافی، ۱۳۹۷، صص ۳۱ و ۲۸) و «نظریه‌پردازی مبناشناسانه» (کافی، ۱۳۹۴، ص ۳۹) در دو مقاله و دو کتاب، به منظور نظریه‌پردازی از متون دینی ابداع و استخدام کرده است. مراد از این روش، ترکیب سه روش تفسیر موضوعی، تحلیل محتوای کیفی و مبناشناسی است که یک مدل ترکیبی روش‌شناختی تلقی می‌شود. تحلیل محتوای کیفی خود شامل: ۱- مفهوم‌پردازی به وسیله کدگذاری، ۲- تقلیل مفاهیم با طبقه‌بندی و مقوله‌بندی آن‌ها و ۳- تعیین نقش هر یک از مقوله‌هاست.

مراد از «مبناشناسی» نظریه‌پردازی یا پیوند میان مقوله‌ها به صورت یک مدل علی است و این مرحله، طی چهار گام انجام می‌شود: ۱- ایجاد پیوند فرضی بین مقوله‌ها، ۲- تأیید پیوند با مراجعه به آیات، ۳- تلاش برای یافتن خصوصیات مقوله‌ها و محل داده‌ها، ۴- بررسی وجود تنوع در پدیده به وسیله مقایسه مقوله‌ها (کافی، ۱۳۹۱، صص ۱۰۰-۹۹). کدگذاری‌ها و مقوله‌بندی‌ها

۱. برای آشنایی ر. ک: «تحلیل محتوای کیفی در آینه پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج»، صص ۲۰۶-۲۱۳ و «تحلیل محتوای کیفی»، صص ۲۲-۲۴.

براساس تفسیری است که از آیات به دست می‌آید. همچنین در تعیین نقش مقوله‌ها به تعیین علل و عوامل، شرایط میانجی (عوامل یا شرایطی که راهبردها را کند یا تشدید می‌کنند)، استراتژی کنش و واکنش و پیامدها پرداخته می‌شود (نک: کافی، ۱۳۹۲، صص ۹۱-۹۰). البته گاه مشاهده می‌شود روش پردازش با وجود تعبیر تحلیل محتوای کیفی از اصطلاحات روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد استفاده کرده است (نک: همان صص ۸۸-۸۷) که به دلیل نکته پیش گفته درباره نزدیکی آن دو است.

۴. الگوی اجتهادی-تجربی علم دینی

بستان براساس ترکیب دو راهبرد استقرایی و قیاسی روشی برای ساخت مدل‌های انضمامی بر پایه مدل انتزاعی دینی برخاسته از اجتهاد طراحی کرده است. وی در این فرایند بر استفاده از روش اجتهادی و لزوم به‌کارگیری تجربه در مقام داوری تأکید دارد و روش خود را با عنوان «الگوی اجتهادی-تجربی علم دینی» (بستان، ۱۳۹۵، ب، ص ۳۷) و «مدل‌سازی نظری اسلامی مبتنی بر استقرا» (بستان، ۱۳۹۲، ب، صص ۱۰۵ و ۱۱۰) نام‌گذاری کرده است. روش یادشده ابتدا در کتاب نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی (۱۳۹۲ ش) به شکل اجمالی و مختصر مطرح و سپس ضمن دو مقاله^۱ تشریح و استخدام شده است.

روش الگوی اجتهادی-تجربی علم دینی، روشی شش مرحله‌ای برای نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی است که دو راهبرد استقرایی و قیاسی را به‌طور طولی با هم ترکیب می‌کند. مراحل شش‌گانه این روش عبارت‌اند از:

* تدوین پرسش تحقیق

* مروری بر ادبیات بحث

* جست‌وجو و استخراج گزاره‌های مرتبط با مسئله تحقیق در متون دینی. در این مرحله، همه گزاره‌های مرتبط با موضوع تحقیق از متون دینی گردآوری و کدگذاری اولیه (کدگذاری باز) می‌شوند؛ به این ترتیب روش نظریه‌سازی دینی در الگوی مورد نظر با روش ساخت نظریه زمینه‌ای نزدیکی چشمگیری خواهد داشت. سپس فهرست عناوین کلی آن‌ها تهیه می‌شود که شامل چند دسته از گزاره‌هاست که هرکدام ناظر به یکی از موارد ذیل هستند: مبانی انسان‌شناختی، مبانی هستی‌شناختی، مبانی ارزش‌شناختی، عوامل، معانی، کارکردها و شاخص‌ها. به این ترتیب راهبرد استقرایی در این مرحله به کار گرفته می‌شود.

* گزاره‌پردازی: در این مرحله همه عناصر تشکیل‌دهنده نظریه مورد نظر که با توجه به نوع آن،

۱. «کوششی در جهت ساخت نظریه عرفی شدن براساس متون اسلامی» و «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی»

ممکن است از سنخ مبانی، عوامل، کارکردها یا ارزش‌ها باشند، بازبینی مجدد و دسته‌بندی، تلیخیص و در اصطلاح کدگذاری ثانویه (کدگذاری محوری) می‌شوند. سپس از راه تأمل در عناصر کدگذاری شده، به‌ویژه از حیث مناسبات منطقی، مفهومی و عینی میان آن‌ها الگوی نظری تدوین می‌شود. البته الگوی نظری انتزاعی پاسخی عام و فراتر از زمان و مکان به پرسش تحقیق است؛ برای نمونه همه عواملی را که می‌توانند در شکل‌گیری پدیده اجتماعی مؤثر باشند، شامل می‌شود.

* ساخت مدل نظری انتزاعی: در این مرحله مدلی که شامل همه متغیرهای ممکن در هر زمان و مکان است، ترسیم می‌شود.

* ساخت مدل تجربی انضمامی: در این مرحله به ترسیم الگوی انضمامی تحقیق از راه تطبیق دادن الگوی انتزاعی بر واقعیات انضمامی جامعه‌ای خاص اقدام می‌شود. راهبرد تحقیق در این مرحله، راهبرد قیاسی است که به شیوه آن، فرضیه‌های ناظر به جامعه خاص از درون آن الگوی انتزاعی که جنبه فرازمانی و فرامکانی دارد، به‌طور قیاسی استخراج می‌شوند و پس از اعتبارسنجی و تأیید تجربی آن‌ها (که بیشتر با شیوه‌ها و تکنیک‌های مرسوم در روش‌های تحقیق کمی و کیفی و متناسب با مسئله تحقیق صورت می‌پذیرد)، امکان تدوین الگوی انضمامی (که در بردارنده پاسخ به پرسش انضمامی تحقیق است) فراهم می‌شود (بستان، ۱۳۹۵، ب، صص ۳۸-۳۷؛ بستان، ۱۳۹۵، الف، ص ۱۲۱).

۵. نظریه‌پردازی اکتشافی

این روش را احمدحسین شریفی در سال ۱۳۹۷ در ضمن یک کتاب (شریفی، ۱۳۹۷، ب، صص ۲۸۵-۳۲۲) و دو مقاله^۱ معرفی و استخدام کرد. مؤلف از آنجا که شیوه اجتهادی فقهی را برای نظریه‌پردازی اسلامی کافی نمی‌داند به طراحی فرایندی ۹ مرحله‌ای با هدف اکتشاف نظریه اسلامی از منابع و متون دینی پرداخته است که گام‌های آن عبارت‌اند از: ۱- تعیین و تبیین موضوع یا مسئله تحقیق، ۲- گردآوری پاسخ‌های ارائه شده به مسئله تحقیق، ۳- تحلیل پاسخ‌های گردآوری شده، ۴- جست‌وجو در منابع و متون اسلامی، ۵- اعتبارسنجی مستندات گردآوری شده، ۶- فهم عمیق متون و اطلاعات گردآوری شده، ۷- عرضه محصول کار بر ضوابط اسلامی حاکم بر قلمرو مربوط، ۸- عرضه محصول گام پیشین بر قواعد اسلامی حاکم بر زیست انسانی، ۹- عرضه نتایج گردآوری شده از مراحل پیشین بر مقاصد و غایات زیست اسلامی (همان، صص ۱۹ و ۳۲۱-۲۹۵).

۱. «روش اکتشاف نظریه از منابع و متون دینی» و «فرایند اکتشاف نظریه اخلاقی اسلام در موضوع سکوت سازمانی».

۶. تفسیر سرمشق

روش تفسیر سرمشق از ابداعات اصغر افتخاری است که با همین نام در کتاب مقاومت در اسلام؛ نظریه و الگو (افتخاری، ۱۳۹۳، صص ۴۸ و ۴۶ و ۴۳) و با تعابیری نزدیک به «تفسیر موضوعی مبتنی بر روش پارادایم کیس» در مقاله‌ای از او ارائه شده است (نک: حسینی کمال‌آبادی، ۱۳۹۶، ج ۲، صص ۹۱-۹۰). مراد نویسنده از «سرمشق» به گفته خود همان پارادایم (البته به معنای چارچوب‌های جهت‌ساز) است (نک: افتخاری، ۱۳۹۳، ص ۴۳، پاورقی و ص ۴۶)؛ بنابراین منظور از تفسیر سرمشق یعنی تفسیر مبتنی بر الگو و چارچوبی جهت‌ساز (نک: همان، ص ۴۵ پاورقی).

این روش ترکیبی از دو روش است (افتخاری، ۱۳۹۳، ص ۴۳).

۱. روش تحلیل پارادایم کیس: روشی که در آن یک مورد خاص می‌تواند مبنای ارائه تحلیلی عام قرار گیرد (حسینی کمال‌آبادی، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۹۱). این روش یکی از روش‌های موردکاوی است. در این روش محقق روی موضوع تحقیق تمرکز می‌کند و به شناخت هرچه عمیق‌تر از آن دست می‌یابد و عناصر، ابعاد، کارکردها، زمینه‌های موجد موضوع و... را پژوهش می‌کند. برای این منظور محقق لازم است از مطالعات میان‌رشته‌ای کمک بگیرد (افتخاری، ۱۳۹۳، ص ۴۳).

۲. روش «تفسیر قرآن به قرآن» که البته به نظر پژوهشگر همان تحقیق موضوع محور در آیات قرآن باشد (نک: همان، ص ۵۲)، اما فرایند این روش عبارت است از (نک: همان، صص ۵۴-۴۶):

* شناسایی مهم‌ترین منابع مرتبط با موضوع؛

* مطالعه و فیش‌برداری منابع؛

* تحلیل تعاریف و نظریه‌های مطرح در آن منابع؛

* طراحی «جعبه‌های معنایی» موضوع: مراد از جعبه‌های معنایی سؤالاتی اساسی است که چارچوب و ساختار معنایی موضوعی همچون مقاومت را نشان می‌دهند و از طریق روش توصیفی-تحلیلی ساخته می‌شوند (نک: افتخاری، ۱۳۹۳، ص ۴۵).

* تعریف مدخل‌های موضوع (کلیدواژه‌گان موضوع) در قرآن: برای این منظور تمامی آیات قرآن مطالعه می‌شود و براساس محتوای آن‌ها «واژگانی» که ارتباط معنایی با موضوع دارند، شناسایی و به‌عنوان مبنای تحلیل در مراحل بعدی مشخص می‌شوند؛ بنابراین مدخل‌هایی

کلیدواژگانی) از درون متن زاینده شدند که محقق این فهرست را فهرست «مدخل‌های معنایی» می‌داند.

* ترسیم حوزه‌های محتوایی آیات: در این مرحله مدخل‌ها در قرآن جست‌وجو می‌شوند و کدهای معنایی هر آیه، مستند به تفاسیر از محتوای آیات استنباط و درج و سپس حوزه محتوایی این کدها مشخص می‌شوند (مقوله‌بندی اولیه).

* دسته‌بندی موضوعی آیات: در این گام آیاتی که به یک حوزه محتوایی (مقوله) تعلق داشتند در قالب یک دسته واحد قرار می‌گیرند و بر این اساس ابعاد کلی موضوع در قرآن روشن می‌شود.

* تهیه جدول معنایی موضوع: در این قسمت آیات یک حوزه معنایی مورد استنباط مجموعی قرار می‌گیرد و بسته معنایی آیه تهیه می‌شود.

* کدگذاری موضوعی مباحث: در این گام تحلیل‌هایی که در مرحله قبل به دست آمد کدگذاری تخصصی می‌شوند. این کدها تا حد امکان متناسب با جعبه‌های معنایی که در گام سوم به دست آمده، معادل‌سازی می‌شوند، ولی گاه کدهای تخصصی با جعبه‌های معنایی موجود سختی ندارند که جعبه‌های معنایی تازه‌ای را پایه‌گذاری و ساختارهای جدیدی را ایجاد می‌کنند.

* تحلیل یافته‌ها: در این بخش تمام یافته‌ها تجمیع و نسبت میان آن‌ها تحلیل می‌شوند تا به شبکه معنایی موضوع در قرآن دست یافته شود.

* تهیه پشتیبان روایی-تاریخی تحلیل‌ها: مراد از این قسمت بررسی هماهنگی تحلیل‌ها با روایات و سیره معتبر است.
* تدوین.

۷. فرایند چرخه‌ای تحلیل

براساس مطالعه مروری حاضر نخستین منبعی که به ارائه روشمند نظریه اسلامی پرداخته، مقاله «روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعه دانش مدیریت اسلامی» است (ترک‌زاده، ۱۳۸۸، صص ۱۴۲-۱۲۳). روش استفاده‌شده نظریه‌پرداز از ابداعات سارانتاکوس^۱ به‌عنوان روش تحلیل کیفی در کتاب پژوهش اجتماعی (۱۹۹۸ م) است. این روش در چرخه‌ای مشتمل بر سه مرحله تقلیل داده‌ها، سازمان‌دهی و تفسیر، امکان تحلیل داده‌های پربعد را فراهم می‌کند. روش یادشده ساده و عملی است و در

1. Sarantakos

عین حال، برای تحلیل مفاهیم و موقعیت‌های غنی و پربعد، و اکتشاف، استخراج و استنتاج معانی بدیع از آن‌ها توانایی بسیاری دارد (ترک‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۲۶). محقق در این مقاله به گفته خود براساس تجربه قبلی در به‌کارگیری این روش در پنج پژوهش به توسعه آن پرداخته است. (همان). روش «فرایند چرخه‌ای تحلیل» شامل این مراحل است:

۱. گردآوری اطلاعات: این مرحله مشتمل بر این چهار گام است: شناسایی زمینه‌ها و منابع اطلاعات مرتبط، جست‌وجو و کشف اطلاعات، استخراج و گردآوری اطلاعات، کدگذاری و دسته‌بندی اطلاعات در حال گردآوری. البته این گام‌ها می‌توانند به شکل تعاملی و هم‌عرض انجام شوند. همچنین در این روش اطلاعات می‌توانند اکتشافی، تأییدی یا تکمیلی گردآوری شوند؛ به این معنا که رویکرد استقرایی، قیاسی یا ترکیبی داشته باشند (نک: همان، صص ۱۳۱-۱۳۰).

۲. تحلیل احیاگرانه داده‌ها: این مرحله به فرایند دستکاری، یکپارچه‌سازی، انتقال، نمایان‌سازی داده‌ها و اطلاعات گردآوری شده اشاره می‌کند و مراد دسته‌بندی کدها ذیل مقولات عام برای شناسایی ابعاد موضوع پژوهش است و می‌تواند به شکل کاملاً داده‌بنیاد انجام شود؛ یعنی به اصطلاح اجازه داده شود داده‌ها خودشان سخن بگویند یا براساس جهت‌گیری‌های تعیین شده و با تکیه بر یک یا چند نظریه انجام شوند (همان، صص ۱۳۳-۱۳۲). این مرحله چرخه‌ای مشتمل بر فعالیت‌های زیر است:

(الف) مطالعه دقیق مواد و محتوای گردآوری شده؛

(ب) شناسایی موضوعات یا جوانب اصلی موضوع؛

(ج) طبقه‌بندی مواد و داده‌ها و اطلاعات به دست آمده از آن‌ها (همان، ص ۱۳۳).

به هر حال این مرحله باید به اکتشاف، استخراج یا توسعه و تولید «اطلاعات معنادار» مرتبط با موضوع و هدف پژوهش منتهی شود (همان، ص ۱۳۴).

۳. سازمان‌دهی و تحلیل اطلاعات: این مرحله مشتمل بر گام‌های زیر است:

(الف) جمع‌بندی اطلاعات حول موضوعات، ابعاد یا نکات معین؛

(ب) طبقه‌بندی اطلاعات برحسب مفاهیم یا تحت عبارات معین‌تر؛

(ج) ارائه اطلاعات به شکل‌های مختلف مانند متن، جدول، نمودار، شکل و الگو؛

(د) تحلیل اطلاعات و محتوای آن‌ها و روابط موجود یا ممکن بین عوامل (همان، ص ۱۳۵).

۴. تفسیر و نتیجه‌گیری: این مرحله شامل استنباط و استنتاج نتایج مرتبط با ابعاد موضوع،

اهداف یا سؤالات پژوهش و در صورت لزوم، تصمیم‌گیری‌هایی درباره تکرار چرخه فرایند و هریک از مراحل آن، برای توسعه یا تکمیل نتایج است (همان). گفتنی است این روش بسیار به روش تحلیل محتوای کیفی نزدیک و چه بسا همان باشد؛ گرچه در عنوان و چه بسا در برخی جزئیات با یکدیگر متفاوت باشند.

۸. روش عمومی نظریه‌پردازی

دانایی فرد در مقاله «روش‌شناسی عمومی نظریه‌پردازی» (دانایی فرد، ۱۳۸۸، صص ۳۲-۷) روشی هشت مرحله‌ای برای نظریه‌پردازی ارائه می‌دهد که در مقاله «نظریه‌پردازی، پذیرش و پرورش دین: رویکردی نرم برای انتقال فرهنگ ایثار و شهادت» (تقوی، ۱۳۹۰، صص ۱۰۴-۷۵) برای نظریه‌پردازی اسلامی به کار گرفته می‌شود. گام‌های روش عمومی نظریه‌پردازی دانایی فرد - که رویکردی قیاسی دارد- عبارت‌اند از:

۱. شناخت موضوع یا تشخیص نابهنجاری: نقطه آغازین نظریه‌پردازی تشخیص موضوع بحث‌برانگیز یا نابهنجاری از سوی شخص خبره است (دانایی فرد، ۱۳۸۸، ص ۱۶).
۲. دست‌زدن به تخیل نظام‌مند علمی: مراد این است که نظریه‌پرداز در خزانه ذهنی خود مدام میان تجربه و دانش موجود گفتمان برقرار می‌کند؛ درحالی‌که این فرایند انتزاعی یا بازی ذهنی متصف به تخیل جزء به کل، کل به جزء یا قیاسی-استقرایی است تا به علمی بودن متصف شود (همان، صص ۱۷-۱۶).
۳. ظهور نظریه خام غیرمنتظره؛ حاصل گام قبلی ظهور نوعی نظریه خام غیرمنتظره است که نگاه‌ها را به خود جلب کرده و در عین حال نوعی زیبایی در چیدمان، روابط و تعاملات نظریه به ذهن خواننده متبادر می‌کند (همان، ص ۱۸).
۴. داوری اولیه نظریه خام: در این مرحله نظریه‌پرداز نظریه اولیه خود را در محافل علمی ارائه و بازخوردها و نقدها را دریافت می‌کند (همان).
۵. تدوین نظریه غنی: با مرحله قبلی خلأها و ضعف‌های نظریه اولیه شناخته می‌شود که لازم است در این مرحله برطرف شوند (همان، ص ۱۹).
۶. آزمون: در این مرحله لازم است برخی نظریه‌ها به کمک ابزارهای مختلف، روی آزمودنی‌ها آزمون شده تا میزان اعتبار نظریه مشخص شود (همان).
۷. به‌کارگیری نظریه: برخی نظریه‌ها با تأیید خبرگان علمی و عملی به کار گرفته می‌شوند، ولی برخی دیگر وقتی عملاً مقبول واقع می‌شوند که پدیده‌ای واقعی براساس آن عمل کند (همان).

۸. بهبود نظریه: مراد این است که پس از طی مراحل قبلی، در گذر زمان ممکن است موارد نقضی یافت شود که در این صورت نظریه پرداز باید به بازنگری در نظریه خود و جامعیت آن نسبت به موارد جدید اقدام کند (همان، ص ۲۰).

۹. توازن حق مدار

سعیدی، زربیاف و ناسخیان (۱۳۹۴) در مقاله خود در حوزه روش شناسی دانش اقتصاد به نوآوری دست زده اند و سعی کرده اند با معرفی عدالت به مثابه مبنای معرفت شناسی و روش شناسی در علوم انسانی اسلامی، به ویژه اقتصاد اسلامی، چارچوب جدیدی برای پژوهش و نظریه پردازی با عنوان «توازن حق مدار» ارائه کنند. به گفته طراحان این روش، از آنجا که عدالت به معنای «اعطای کل ذی حق حقه» است می تواند مبنایی برای روش شناسی علوم اسلامی قرار بگیرد. در حوزه روش شناسی مبتنی بر عدالت، حق در برابر تکلیف قرار دارد و علوم حق بنیان به دنبال تنظیم روابط براساس حقوق و تکالیف واحدهای انسانی هستند و در این مسیر باید هم حقوق و تکالیف را شناسایی و هم آنها را در جامعه اجرا کنند (همان، صص ۱۶۶-۱۶۵). این روش شامل پنج گام است که عبارت اند از:

۱. منزلت شناسی موضوع: موضوع مورد بحث به صورتی جامع و با نگاهی کل نگر بررسی می شود. در این گام، با استفاده از رویکرد تاریخی، سابقه موضوع (عمق) بررسی می شود. با رویکرد تحلیلی در یک مقطع زمانی خاص (زمان مورد مطالعه) در اقتضانات عقلی و تحلیلی و روابط متغیرها و علل و عوامل تدقیق می شود (طول) و با رویکرد عملیاتی، آثار و لوازم پدیده ها و متغیرها در عرصه تعیین خارجی بررسی می شود (عرض).

۲. استخراج نظام مسائل: نظام مسائل مجموعه ای رتبه بندی شده از مسائل مربوط به موضوع مورد بحث است. مسائل به صورت الأهم فالأهم رتبه بندی می شوند و به پژوهشگر در حین تحقیق و سیاست گذار در مرحله استفاده از نتایج تحقیق این امکان را می دهد که درک صحیحی از مسائل اولویت دار داشته باشند.

۳. استخراج نظام حقوقی: با رجوع به منابع نقلی و عقلی و با توجه به شناخت نسبتاً جامعی که در گام های قبلی از موضوع به دست آمده است، حقوق و احکام شرعی درباره موضوع مطالعه استخراج می شود. این مرحله حساس ترین و دقیق ترین مرحله پژوهش است و در نهایت پژوهشگر «نظام حقوقی» ناظر به موضوع مطالعه را به دست می آورد.

۴. تولید نظریه مبنا: در این گام پژوهشگر با تطبیق نظام حقوقی گام سوم با نظام مسائل گام دوم،

باید به «نظریه مبنا» دست یابد. توضیح اینکه نظام حقوقی استخراج شده در گام سوم نظامی مطلق و ثابت نیست، بلکه بسته به اقتضات زمانی و مکانی ممکن است دچار تعدیلاتی شود. نظریه مبنا عصاره گام‌های قبلی در شناخت موضوع و احکام شرعی و عقلی ناظر به آن است؛ به عبارت دیگر نظریه مبنا نقشه راهی برای اجرا و عینیت بخشی به آموزه‌های دینی در موضوع مطالعه است.

۵. تدوین نظام‌نامه تکلیفی: در این گام باید نظام تکلیفی ناظر به ارکان مختلف دخیل در پدیده مورد بررسی استخراج شود تا وظایف هر یک از آن‌ها در قبال موضوع مشخص شده و برنامه‌های راهبری و عملیاتی ناظر به آن‌ها تدوین و اجرا شود (همان، صص ۱۷۳-۱۷۲).

۱۰. فرایند ۹ مرحله‌ای استنباط مدیریت اسلامی

متناسب‌سازی اجتهاد فقهی برای استنباط نظریه‌های اسلامی به شیوه‌های مختلف انجام شده است؛ از جمله محسن منطقی (۱۳۹۷) در مقاله «کاوشی در روش اجتهادی و کاربست آن در مدیریت اسلامی» به این موضوع پرداخته است. طراح این روش معتقد است ضمن این ۹ گام می‌توان به یافته‌های مدیریت اسلامی دست یافت:

۱. طرح پرسش پژوهش؛
۲. مرور مبانی نظری موضوع در مدیریت: بعد از طرح پرسش مناسب است پژوهشگر اسلامی با مراجعه به اسناد علمی، پیشینه موضوع را در دانش مدیریت و در یافته‌های مدیریت اسلامی شناسایی کند.
۳. بررسی پیش فرض‌های فلسفی و عقلی: یافته‌های علمی بر پایه پیش فرض‌های فلسفی و عقلی شکل می‌گیرند. در این میان بررسی پیش فرض‌های انسان‌شناسی از منظر اسلام بسیار مهم و ارزشمند است.
۴. پژوهش با روش‌های برون‌دینی: پرسش پژوهش در این مرحله با روش‌های عقلی و تجربی بررسی می‌شود.
۵. پژوهش با روش‌های درون‌دینی: برای یافتن پاسخ مناسب از پرسش پژوهش، از منظر اسلامی باید منابع دینی را در این باره مطالعه کرد.
۶. ایده‌پردازی اولیه برای پاسخ به پرسش: پس از پژوهش با روش‌های برون‌دینی و درون‌دینی می‌توان به جمع‌بندی رسید و پاسخی برای پرسش در حوزه مدیریت ارائه کرد. این پاسخ به‌عنوان پیشنهاد و ایده مطرح است.

۷. آزمون در سازمان: پاسخ اولیه به پرسش‌های مدیریتی نیازمند آزمایش در سازمان و دریافت بازخور است.
۸. انجام تعدیلات: بعد از به‌کارگیری در صحنه عمل بهتر است بازخوردهای مناسب این ایده، جمع‌آوری و دوباره در پهنه روش‌های برون‌دینی و درون‌دینی بررسی شوند و براساس آن‌ها تعدیلات مناسب صورت بگیرد.
۹. پاسخ نهایی به پرسش پژوهش (همان، صص ۱۵۳-۱۵۲).

۱۱. مدل توسعه‌یافته نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان صدر

بهمنی در کتاب نظریه‌پردازی قرآن بنیان؛ رهیافت‌های توسعه‌ی روش نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان سید محمدباقر صدر^۱ روش تفسیر موضوعی شهید صدر (م ۱۴۰۰ ق) برای نظریه‌پردازی قرآنی را گزارش، ارزیابی و تکمیل کرده است. مؤلف آورده‌های شهید صدر درباره روش تفسیر موضوعی را به‌گونه‌ای علمی روایت و در برخی موارد نقد کرده است. همچنین رهیافت‌هایی برای رفع کاستی‌ها یا افزایش مزایا پیشنهاد داده است (نک: بهمنی، ۱۳۹۷، ص ۳۲).

براساس این کتاب روش تفسیر موضوعی شهید صدر درحقیقت روش نظریه‌پردازی است (همان، ص ۱۲۱) که در ۹ مؤلفه اصلی و ۳۴ مؤلفه فرعی ارائه می‌شود (بهمنی، ۱۳۹۷، صص ۳۲۸ و ۱۲۳)، اما مؤلف خلال این کتاب روش مذکور را با ارائه کاستی‌ها و پیشنهاد رهیافت‌ها در مدلی دیگر با ۱۱ مؤلفه اصلی و ۴۴ مؤلفه فرعی به‌صورت توسعه‌یافته ارائه کرده است (همان، ص ۳۲۹). بر پایه مدل توسعه‌یافته محورهای اصلی نظریه‌پردازی قرآنی با روش تفسیر موضوعی استنتاجی عبارت‌اند از:

۱. مسئله‌شناسی (شناخت مسائل کلان، گزینش مسئله اصلی، پیامدشناسی مسئله، احراز اهلیت راهبردی و تبیین مسئله).
۲. پیشینه‌شناسی (پیشینه مسئله، عوامل پیشینی در گذشته، پیشینه پیامدها، پیشینه داده‌های بشری و خلأها و کاستی‌های بشری حل مسئله).
۳. هدف‌گذاری (اهداف اصلی و اهداف فرعی).
۴. طرح سؤال (سؤال اصلی و سؤال فرعی).
۵. فرضیه‌سازی (فرضیه‌های اصلی و فرضیه‌های فرعی).
۶. استنتاج قرآن (ساخت مدل استخراج داده‌های قرآنی، اجرای مدل با استقرای تام، ساخت مدل تحلیل داده‌ها و اجرای مدل تحلیل).

۱. انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۷ ش، قم.

۷. مقایسه (دستیابی به دستاوردهای بشری، دستیابی به اهداف، دستیابی به مبانی، دستیابی به روش‌ها، دستیابی به دستورها، تعیین اشتراکات و افتراقات، داوری و تصحیح).
۸. صورت‌بندی اولیه نظریه (ترکیب مدلولات تفصیلی، ارتباط اجمالی، ساختاردهی، یکپارچه‌سازی و صورت‌بندی اولیه نظریه).
۹. صورت‌بندی نهایی نظریه (اعتبارسنجی درون‌گرا، اعتبارسنجی برون‌گرا، صورت‌بندی نهایی نظریه).
۱۰. اجرای نظریه (استنتاج گزاره‌های دستوری پایه، ساخت مدل‌های عملیاتی و آزمون مدل‌های عملیاتی).
۱۱. تدوین (ثبت مطالعات پیشینه‌شناسی، ثبت داده‌های قرآنی، ثبت مدلولات تفصیلی، ثبت نتایج پیاده‌سازی و نگاشت نهایی).

۱۲. تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و علوم

- رضایی اصفهانی با طراحی نوعی تفسیر موضوعی، مدعی است می‌توان به کمک آن به نظریه‌پردازی قرآنی پرداخت. وی روش خود را ضمن یکی از کرسی‌های نظریه‌پردازی دبیرخانه کرسی‌ها در سال ۱۳۹۶ تصویب کرد. گزارش و مستندات این کرسی در کتاب «کرسی نظریه‌پردازی تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن» منتشر شد.^۱
- به تعبیر طراح این روش، مراحل نظریه‌پردازی پیرامون یک مسئله یا موضوع با دو رویکرد قرآنی و علمی شامل گام‌های زیر است:
۱. به دست آوردن مواضع وفاق: مراد از این گام دستیابی به مشترکات میان دو حوزه قرآنی و علمی است.
 ۲. به دست آوردن مواضع اختصاصی قرآن: مراد دستیابی به آموزه‌ها و پاسخ‌های خاص قرآن است.
 ۳. به دست آوردن مواضع اختصاصی علم: مراد به دست آوردن پاسخ‌های خاص علوم مرتبط است.
 ۴. نظریه‌پردازی با بهره‌گیری از موارد مشترک، همراه با اختصاصات قرآنی و نیز بهره‌گیری از موارد مثبت و صحیح دانش‌های جدید همراه با نفی موارد منفی و غیرصحیح از منظر قرآنی (نک: شورچه، ۱۳۹۷، صص ۳۵ و ۳۴).

۱. نشر المصطفی، قم، ۱۳۹۷ ش.

۱۳. فرایند دوازده مرحله‌ای نظریه‌پردازی قرآنی

کریمی در مقاله «فرایند نظریه‌پردازی قرآنی در حوزه تفسیر موضوعی» (کریمی، ۱۳۹۸، صص ۲۱۷-۱۸۹) فرایندی دوازده‌گانه برای تفسیر موضوعی نظریه‌پردازانه پیشنهاد کرده است که مراحل آن عبارت‌اند از:

۱. انتخاب مسئله؛
۲. ایضاح مفاهیم کلیدی مسئله؛ مسئله و مفاهیم اصلی عنوان باید به‌درستی تعریف شوند.
۳. تهیه ساختار: مراد از طراحی و تهیه ساختار مشخص کردن قسمت‌های مختلف تحقیق، جایگاه هر یک و چینش نظام‌مند عناوین است.
۴. آشنایی با پیشینه تحقیق: مطالعه درست و نقادانه کارهای پیشینان در نظریه‌پردازی قرآنی افزون بر فواید عام، به گردآوری آیات بیشتر کمک می‌کند.
۵. به دست آوردن دیدگاه‌های مهم در مسئله: این امر به این دلیل ضرورت دارد که دستاوردهای بشری در نظریه‌پردازی قرآنی به‌مثابه مصالح ارزنده‌ای به شمار می‌آید و به فهم نظر قرآن کریم کمک بسیاری می‌کند.
۶. مطالعه اکتشافی قرآن؛
۷. ارائه فرضیه؛
۸. دسته‌بندی و مرتب‌کردن آیات؛
۹. تفسیر آیات گردآوری‌شده در جایگاه خود؛
۱۰. مشخص کردن حد دلالت آیات: با عنایت به دسته‌بندی و مرتب‌سازی آیات در مرحله هشتم، در این مرحله برای مشخص کردن حد دلالت آیات تنها ارتباط آیات با ریزمسائل از دو جهت بررسی می‌شود: اصل دلالت آیه بر ریزمسئله و بررسی درجه دلالت آیات بر ریزعنوان.
۱۱. استخراج نظریه: با برقراری ارتباط میان آیات و مشخص کردن جایگاه آن‌ها و همچنین استفاده از تمام قراین و مفهوم مجموعی، نظریه به دست می‌آید.
۱۲. ارزیابی نظریه: این ارزیابی به دو شکل انجام می‌شود: ارزیابی درونی نظریه و ارزیابی بیرونی نظریه (کریمی، ۱۳۹۸، صص ۲۱۲-۱۹۲).

۱۴. مدل‌یابی اسلامی-روانشناختی

نورعلیزاده در مقاله «روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)» (نورعلیزاده، ۱۳۹۸، صص ۶۲-۳۵) با رویکردی کیفی، اکتشافی، مبتنی بر اجتهاد

و فهم متون دینی روشی برای دستیابی به مدلی مفهومی و تفسیری طراحی کرده است (همان، صص ۴۲ و ۴۰). در این روش ساخت مدل (ساختار سیستمی) در چهار مرحله عبارت‌اند از: **مرحله اول:** مفهوم‌پردازی: مراد از این مرحله یافتن درکی از فرایند شکل‌گیری مفاهیم یا اندیشه‌هاست. همچنین روشن کردن آن مفاهیم در نظام و ارتباطی که با مفاهیم و اندیشه‌های دیگر دارند. برای این دو غرض مرحله اول دارای سه گام به قرار زیر است:

۱. مسئله‌شناسی با بررسی اطلاعات موجود و فرضیه‌پردازی با نگاهی کلی به قرآن و حدیث؛
۲. فهم پژوهی و استخراج مفاهیم از متون اسلامی که این گام با تعیین کلید واژگان، تشکیل خانواده متون و تحلیل و فهم متن در سه سطح عمومی، میانی و پیشرفته انجام می‌پذیرد.
۳. بسط مفهومی مدل از طریق تشخیص اجزای مدل، بسط طولی و عرضی مدل، یافتن منطق نظام ارتباطی با توجه به شواهد موجود و ارتباطیابی‌های محتمل میان اجزا؛

مرحله دوم: صورت‌بندی یا طراحی مدل که این کار با انتخاب بهترین سازه‌ها، انتخاب بهترین مدل و... انجام می‌شود.

مرحله سوم: اعتبارسنجی مدل که این کار با سنجش اعتبار فهم علمی از متون اسلامی و نیز سنجش ترسیم درست ارتباطات ساختاری میان سازه‌ها و مصون ماندن از خطاهای صورت‌بندی و ساخت‌یابی مدل حاصل می‌شود.

مرحله چهارم: تبیین و تفسیر نتایج مدلیابی که مراد از آن بیان چرایی‌های ایجاد پدیده در مدل استنباطی، تشریح چگونگی ارتباط میان سازه‌ها و بیان چرایی حصول این مدل با این شکل و اجزا نه به اشکال و اجزا دیگر (نک: همان، صص ۵۲-۴۲).

۱۵. روش منطقی تولید نظریه

روش منطقی تولید نظریه روشی منطقی‌پایه است که با تأکید بر استدلال‌های دوگانه استقرا و قیاس، به ارائه الگو یا نظریه می‌پردازد. این روش کیفی به‌گونه‌ای است که با استفاده از فرایندی منطقی به پژوهشگر کمک می‌کند گزاره‌های ظنی به‌دست‌آمده با روش استقرایی را تبدیل به فرضیه کند و فرضیه‌های مورد نظر را به کمک روش قیاسی اثبات و به الگو یا نظریه تبدیل کند (ستوده، بهروزی‌لک و میرچراغ‌خانی، ۱۳۹۸، ص ۲۹۹).

در مقاله «الگوی جهاد در قرآن و ظرفیت‌های راهبردی آن در حل بحران‌های جهان اسلام» ستوده و دیگران با اتکا به نظام معرفت‌شناسی اسلام با رویکرد تفسیر موضوعی و روش منطقی تولید نظریه، الگوی جهاد را به صورت مدون تبیین کرده‌اند (همان، ص ۲۹۵). براساس این مقاله،

روش منطقی تولید نظریه به این شکل است که با یک فرایند منطقی گزاره‌های ظنی که از قرآن به دست آمده با روش استقرا (گام اول) به فرضیه‌هایی درهم‌تنیده (کل تعمیم‌یافته) تبدیل می‌شود (گام دوم) و در ادامه، کل تعمیم‌یافته در قالب قضایایی خرد به فرضیه‌های جزئی تجزیه و به وسیله روش قیاسی اثبات شده (گام سوم) و در نهایت به الگو یا نظریه تبدیل می‌شود (گام چهارم) (نک: همان، ص ۳۰۰). به نظر می‌رسد روش ایشان ترکیبی از تفسیر موضوعی، ساخت فرضیه مبتنی بر استقرا و در نهایت قیاس فرضیه است.

ب) نوع نظریه‌های اسلامی استنباط‌شده

پیش‌تر در تعریف نظریه بیان شد نظریه عبارت است از مجموعه‌ای منسجم و هماهنگ از مفاهیم، تعاریف و قضایا که یک نظر معین پیرامون توصیف، تبیین، تفسیر یا کنترل یک یا چند پدیده ارائه می‌دهد. بنا بر این تعریف، به لحاظ هدف و غرض اصلی نظریه‌ها، ما دارای دست‌کم چهار نوع کلی نظریه هستیم که عبارت‌اند از: نظریه‌های توصیفی، نظریه‌های تبیینی، نظریه‌های تفسیری و نظریه‌های هنجاری (تجویزی) (نک: بستان، ۱۳۹۲ الف، صص ۱۴۰-۱۳۷).

نظریه‌های توصیفی در این اصطلاح نظریه‌هایی هستند که به تعریف یا معرفی پدیده‌ها و روابط میان آن‌ها می‌پردازند؛ بنابراین چیستی، تشریح اجزا یا رابطه ظاهری میان پدیده‌ها را بیان می‌کنند. نظریه‌های تبیینی به علت‌کاوی و تشریح علت فاعلی پیدایش پدیده‌ها می‌پردازند. در مقابل، نظریه‌های تفسیری در مقام دلیل‌پژوهی هستند و انگیزه و معنای رفتارها را بیان می‌کنند؛ به بیان دیگر نظریه‌های تبیینی و تفسیری هر دو به چرایی پیدایش یک پدیده پاسخ می‌گویند، اما تبیینی‌ها علت فاعلی را می‌کاوند و تفسیری‌ها علل غایی و انگیزه‌ها را و در نتیجه رفتارها را تفسیر می‌کنند.

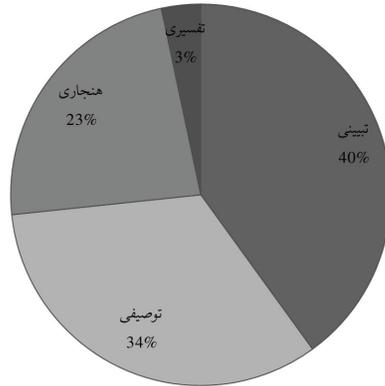
نظریه‌های هنجاری یا تجویزی نیز به وضع موجود نگاهی انتقادی دارند و درصدد ارائه راهکار برای نیل به وضع مطلوب هستند. براساس آنچه در جدول داده‌ها مشاهده می‌شود، مطالعه مروری حاضر نشان می‌دهد بیشترین نظریه‌های استنباطی از متون اسلامی نظریه‌های تبیینی هستند با دوازده نمونه و کمترین نظریه‌های اسلامی استنباط‌شده، تفسیری هستند با یک نمونه. تعداد نظریه‌های توصیفی ۱۰ مورد و تعداد نظریه‌های هنجاری نیز ۷ مورد است.^۱

بنابراین برخلاف انتظار که ممکن است در ابتدا تصور شود عمده نظریه‌های استنباطی از متون دینی، از نوع «هنجاری» هستند، در عمل عمده نظریه‌های استنباطی از متون دینی در دو دهه

۱. گفتمنی است نظریه‌های استنباطی براساس هدف یا ادعای روشن مقاله یا کتاب گزارش می‌شوند و صحت‌کاوی و اعتبارسنجی آن خارج از رسالت این مقاله است.

اخیر تبیینی بوده و به علت کاوی پدیده‌های انسانی از نگاه قرآن و حدیث پرداخته‌اند و نظریه‌های هنجاری در جایگاه سوم قرار دارند.

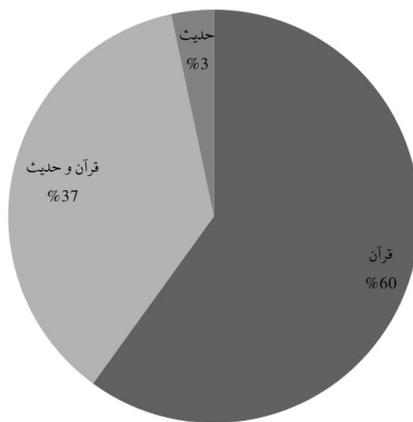
نمودار نوع نظریه‌های اسلامی استنباط شده

ج) نوع منبع نظریه‌پردازی اسلامی

منابع استفاده‌شده مؤلفان مقالات و کتاب‌ها برای نظریه‌پردازی اسلامی، به شکل کلی در سه دسته قرآن، حدیث و ترکیب قرآن و حدیث جای می‌گیرند. بررسی حاضر نشان می‌دهد نوع منبعی که نویسندگان برای نظریه‌پردازی استفاده کرده‌اند به ترتیب زیر است: استفاده صرف از قرآن، ۱۸ مورد، ترکیب قرآن و حدیث، ۱۱ مورد و استفاده صرف از حدیث تنها ۱ مورد که به نهج البلاغه اختصاص دارد.

نوع منبع نظریه‌پردازی اسلامی

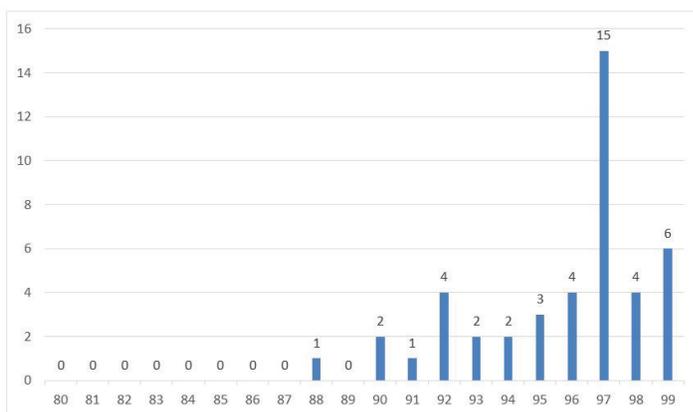
با توجه به نمودار بالا استفاده از صرف قرآن در نظریه‌پردازی اسلامی با اقبال بیشتری مواجه

بوده است. به نظر می‌رسد علت این امر اطمینان به صدور و انتساب قطعی آن به دین، قطعی بودن الفاظ آن که مانور بر کلمات را امکان‌پذیر می‌کند، آسانی دسترسی به آیات، محدود بودن دامنه بحث و وجود تفاسیر متعدد است که فهم داده‌های این منبع را آسان می‌کند؛ در حالی که پژوهش بر روی صرف حدیث، بسیاری از مزایای بالا را ندارد.

د) سال‌های انتشار مقالات و کتاب‌ها

بر اساس مطالعه مروری حاضر از سال ۱۳۸۰ تا ابتدای سال ۱۴۰۰ شمسی شاهد سیر صعودی در انجام و انتشار پژوهش‌هایی با هدف ارائه روش‌های نظریه‌پردازی صرف یا در قالب بررسی یک نمونه عملی از متون دینی هستیم.

سال‌های انتشار آثار ویژه روش نظریه‌پردازی از متون دینی

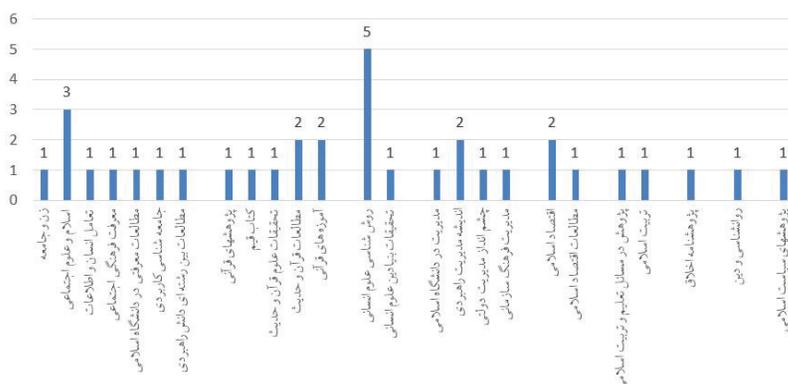

با توجه به نمودار بالا، در سال ۱۳۹۷ شاهد رشد بالای مقالات و کتاب‌هایی برای ارائه روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی بودیم و این سال نقطه عطف دو دهه اخیر محسوب می‌شود. همچنین قبل از سال ۱۳۸۸ شاهد هیچ اثر منتشر شده‌ای در این زمینه نیستیم.

ه) مجلات منتشرکننده مقالات

بنا بر آمار حاصل از این مطالعه، طی دو دهه اخیر ۲۵ مجله که درجه علمی-پژوهشی کسب کرده‌اند حاوی مقالات ارائه‌کننده روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی هستند. در این میان، عمده مجلات حاوی یک مقاله هستند. در مقایسه با دیگر مجله‌ها، مجله «روش‌شناسی علوم انسانی» با ۵ مقاله در صدر فراوانی انتشار چنین مقالاتی و سپس مجله «اسلام و علوم اجتماعی» با سه مقاله قرار گرفته است.

مجلات منتشرکننده مقالات روش نظریه‌پردازی از متون دینی

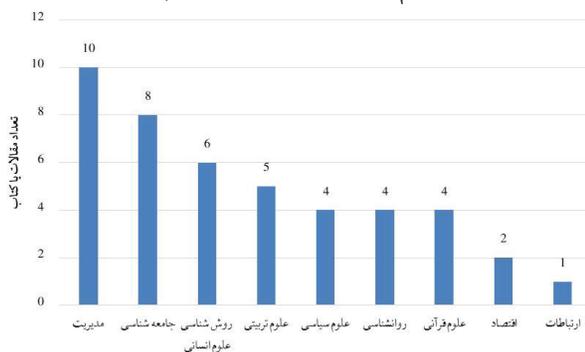

با توجه به نمودار بالا ملاحظه می‌شود هنوز هیچ مجله‌ای در زمینه ارائه روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی مرجعیت نیافته است و این مقالات در مجلات مختلف پراکنده شده‌اند. همچنین به لحاظ عرصه علمی مجلات بالا، مجلات شاخه علوم اجتماعی، مجلات شاخه علوم قرآن و حدیث و مجلات شاخه روش‌شناسی و فلسفه علم، به ترتیب بیشترین حجم مقالات ارائه‌کننده روش نظریه‌پردازی از منابع اسلام را به خود اختصاص داده‌اند.

و) رشته‌های علمی دارای کتاب و مقالات نهایی

براساس رشته علمی‌ای که مقاله‌های نهایی این مطالعه مروری در بستر آن به ارائه روش نظریه‌پردازی از متون دینی پرداخته‌اند، می‌توان میزان اهتمام رشته‌های علوم انسانی به ارائه روش نظریه‌پردازی از متون دینی را رصد کرد. بر پایه این مطالعه، به ترتیب رشته‌های مدیریت، جامعه‌شناسی و روش‌شناسی علوم انسانی اهتمام بیشتری به این امر داشته‌اند و مقالات و کتاب‌های بیشتری را منتشر کرده‌اند.

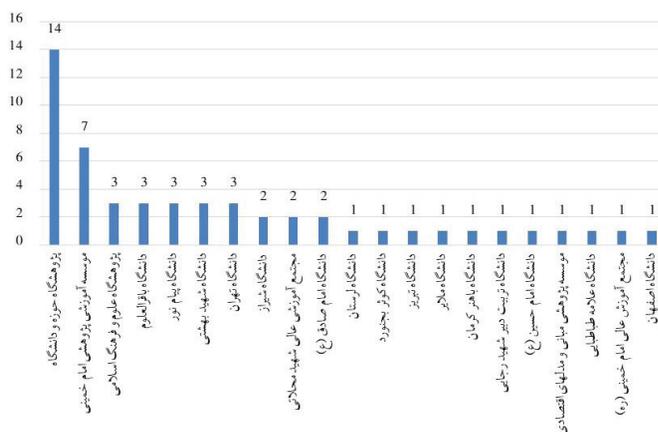
رشته‌های علمی اهتمام‌ورز به ارائه روش نظریه‌پردازی از متون دینی

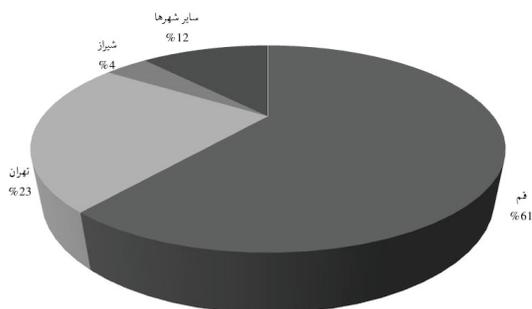
ز) مراکز علمی دارای اهتمام به روش نظریه‌پردازی و پراکندگی جغرافیایی

براساس محل فعالیت علمی صاحبان مقالات و کتاب‌هایی که به ارائه روش نظریه‌پردازی از متون دینی پرداخته‌اند، می‌توان آماری درباره مراکز علمی پویا در این بحث و پراکندگی جغرافیایی آن‌ها در سطح کشور ارائه کرد.

بر این پایه پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در میان مراکز علمی کشور درباره روش‌شناسی نظریه‌پردازی از متون دینی رتبه اول را دارد و حدود ۳۰ درصد مقالات و کتاب‌های مرتبط با این موضوع در این پژوهشگاه تولید شده‌اند. رتبه دوم به مؤسسه آموزشی-پژوهشی امام خمینی (ره) اختصاص دارد. تعداد مقالات مراکز علمی دارای اهتمام به روش‌شناسی نظریه‌پردازی از متون دینی

همچنین با توجه به مراکز علمی که مؤلفان مقالات و کتاب‌های نهایی عضو آن‌ها هستند، بیشتر میزان تولیدات مقالات و کتاب‌ها به ترتیب به شهر قم، با ۶۱ درصد، شهر تهران با ۲۳ و شیراز با ۴ درصد اختصاص دارد؛ بنابراین در کشور ایران، شهر قم قطب روش‌شناسی نظریه‌پردازی از متون دینی تلقی می‌شود.

شهرهای مراکز علمی دارای اهتمام به روش‌شناسی نظریه‌پردازی از متون دینی

نقد و ارزیابی کلی آثار نهایی

تنوع و فراوانی روش‌های نظریه‌پردازی که پژوهشگران علوم انسانی طراحی کرده‌اند یا به کار گرفته‌اند نشان می‌دهد در دهه اخیر خیز علمی مناسبی برای تولید دانش دینی گرفته شده و می‌توان انتظار داشت در دهه‌های آینده این حرکت شاهد موفقیت‌های بیشتری باشد.

با این همه، روش‌ها و فرایندهایی که تاکنون استخدام یا تولید شده‌اند در ضمن ارزشمندی، گام نخست تلقی می‌شوند و لازم است با تطبیق بیشتر این روش‌ها و تجربه‌های عملی در موضوعات مختلف، میزان توفیق هر روش مشخص و کاستی‌های آن جبران شود تا جامعه علمی در ادامه با مقایسه این روش‌ها و توجه به نکات مثبت هر روش، به سمت طراحی روش یا روش‌های دقیق و کارآمد حرکت کند.

دقت در روش‌های شناسایی شده در این مطالعه مروری نشان می‌دهد این روش‌ها یا استخدام آن‌ها در مصادیق علمی از چند جهت دستخوش ایرادهایی است.

۱. به نظر می‌رسد یکی از ایرادهای عمده روش‌ها، تنقیح نکردن پارادایم نظریه‌پردازی علمی بر پایه متون دینی، پیش از طراحی روش نظریه‌پردازی است.^۱ وجود مجموعه‌ای از مبانی منقح درباره کیفیت تعامل اکتشافی با نص یا داشتن یک ایده یا رویکرد بکر درباره چگونگی استنباط نظریه از نص، پیش از طراحی روش، کلید موفقیت ورود به عرصه روش‌پردازی و زیربنای ابداع روش‌های کارآمد تلقی می‌شود. البته شاید رسیدن به این نقطه نیز حاصل تفکر انتزاعی نباشد و در مسیر پر افت و خیز بررسی مصادیق و مسائل واقعی در متون دینی حاصل شود.

۲. برخی روش‌ها نوعی کلی‌گویی و اجمال مراحل و در نتیجه خامی دارند و به نظر می‌رسد هنوز به اندازه کافی جزئی، دقیق و پخته نشده‌اند.^۲

۳. دیگر کاستی عمده فرایندها، نداشتن تکنیک‌ها یا روش‌هایی برای کشف صحیح و کامل

۱. این مشکل در تمامی مقالات گزارش شده در جدول داده‌ها وجود دارد و مقاله‌ای که خالی از این نقص باشد، یافت نشد.

۲. مانند روش پیشنهادی مقاله «روش اکتشاف نظریه از منابع و متون دینی»، «روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پر بعد در مسیر توسعه دانش مدیریت اسلامی»، «روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)»، «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی»، «کاوشی در روش اجتهادی و کاربری آن در مدیریت اسلامی» و ...

آیات و روایات موضوع است.^۱ در موارد متعدد دامنه آیات استفاده‌شده و چگونگی انتخاب آن‌ها روشن نیست و خواننده نمی‌داند با چه ملاک و معیاری انتخاب شده‌اند؛ بنابراین ملاک‌گزینش مواد خام و گردآوری جامع و مانع نصوص چالش جدی عمده‌فرایندهاست. ۴. یکی از عمده‌کاستی‌های متداول در این روش‌ها استفاده‌نکردن از ظرائف و دقایق مواد خام پژوهش بوده که حاصل نبود تکنیک‌هایی برای استنتاج حداکثری متون قرآن و حدیث است.^۲ در همین راستا هنگام تطبیق عمده‌فرایندها، به عمق لایه‌های معنایی قرآن نفوذ نشده است و استفاده از قرآن در سطح ظواهر باقی مانده است.

۵. در موارد عملیاتی و هنگام اجرای فرایند روی مصادیق، کمتر برای نظریه‌استنباطی عنوانی انتخاب شده است.^۳ همچنین عمدتاً نویسندگان نظریه‌نهایی را به اندازه کافی پرورش یافته، منقح و پخته عرضه نکرده‌اند؛^۴ چراکه در مرحله پایانی دچار نوعی شتاب می‌شوند؛ درحالی‌که می‌توانند در بخش نتیجه‌گیری با صرف وقت و حوصله بیشتر نظریه‌نهایی را پخته‌تر، دقیق‌تر و روشن‌تر در ضمن کوتاه‌ترین عبارات ارائه کنند و حتی عنوانی گیرا برای آن برگزینند.

بحث و نتیجه‌گیری

براساس این مطالعه مروری ۴۴ منبع یافت شد که در بازه زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۹ شمسی به ارائه روشی برای نظریه‌پردازی از متون دینی پرداخته‌اند. از میان این تعداد، ۳۵ منبع را مقالات دارای درجه علمی-پژوهشی (حدود ۸۰ درصد کل منابع) و ۹ منبع را کتاب‌های علمی (معادل ۲۰ درصد) تشکیل می‌دهند.

۱. مانند مقاله «الگوی سازمان متعالی براساس قرآن کریم»، «تبیین مدل ارتقای عدالت جنسیتی در جوامع اسلامی از دیدگاه نهج البلاغه براساس نظریه زمینه‌ای»، «تحلیل رکودها و رونق‌های اقتصادی از منظر نظام اقتصادی اسلام با رویکرد نظریه‌پردازی داده‌بنیاد»، «طراحی مدل تحلیل رفتار مصرف‌کننده براساس آموزه‌های اسلام» و...
 ۲. مانند مقاله «نظریه معنویت در قرآن بر پایه روش نظریه زمینه‌ای»، «تحلیل پاره‌فرهنگی در نظریه قرآنی کج‌روی»، «تدوین مدل اسلامی شهود در تصمیم‌گیری راهبردی» و...

۳. مانند مقاله «الگوی تقویت خودکنترلی در منابع انسانی سازمان‌ها مبتنی بر آموزه‌های قرآنی»، «الگوی جهاد در قرآن و ظرفیت‌های راهبردی آن در حل بحران‌های جهان اسلام»، «الگوی سازمان متعالی بر اساس قرآن کریم»، «بازنگری هرم مازلو در مقایسه با مدل قرآنی نیازهای انسانی براساس گونه‌شناسی جزاهای اخروی» و «تبیین مدل ارتقای عدالت جنسیتی در جوامع اسلامی از دیدگاه نهج البلاغه براساس نظریه زمینه‌ای».

۴. مانند مقاله «تحلیل محتوای کیفی شبکه معنایی «قدرت»: تلاشی برای فهم الگوی «قدرت نرم» در قرآن کریم»، «تدوین مدل اسلامی شهود در تصمیم‌گیری راهبردی»، «موانع اجتماعی تفکر در الگوی اسلامی پیشرفت براساس نظریه‌پردازی داده‌محور از قرآن» و...

منابع بالا ارائه‌دهنده ۱۵ روش برای نظریه‌پردازی از متون دینی هستند که حدود ۸۵ درصد آن‌ها کاملاً جدید و ابداعی هستند. حدود ۱۵ درصد آن‌ها (دوروش تحلیل محتوای کیفی و نظریه‌پردازی داده‌بنیاد) نیز پیش‌تر وجود داشتند و نظریه‌پردازان اسلامی آن‌ها را استخدام و بومی کرده‌اند؛ با این حال ۲۳ اثر معادل ۵۰ درصد کل آثار برای نظریه‌پردازی اسلامی از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد یا تحلیل محتوای کیفی، با فرایندی تقریباً یکسان استفاده کرده‌اند.

پرکارترین و مؤثرترین افرادی که تاکنون در این زمینه به ارائه روش پرداخته‌اند عبارت‌اند از: مجید کافی (۱۳۹۱ ش)، حسین بستان (۱۳۹۲ ش)، علی سلیمی (۱۳۹۵ ش)، علی عبداللهی نیسانی (۱۳۹۶ ش)، اصغر افتخاری (۱۳۹۶ ش) و احمدحسین شریفی (۱۳۹۷ ش). همچنین درحالی‌که انتظار این بود عمده نظریه‌های حاصل از استخدام روش‌های نظریه‌پردازی اسلامی «هنجاری» باشند، بیشتر نظریه‌های استنباطی «تبیینی» هستند.

مقالات و کتاب‌های پالایش‌شده این مطالعه، در بیشتر موارد از جنس مطالعات قرآنی هستند؛ یعنی عمدتاً با استفاده از صرف آیات قرآن به استخدام روش خود و نظریه‌پردازی پرداخته‌اند و درصد ناچیزی درصدد نظریه‌پردازی از صرف حدیث بودند. عمده مقالات در سه سال پایانی ده اخیر (۱۳۹۷-۱۳۹۹ ش) منتشر شده‌اند. همچنین هنوز هیچ مجله‌ای در موضوع ارائه روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی، مرجعیت علمی نیافته است. در میان رشته‌های علوم انسانی که به این موضوع اهمیت دارند، رشته‌های مدیریت و جامعه‌شناسی بیشترین اثر منتشرشده را دارند.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) پیشرو مؤسسات علمی در این حوزه هستند. در این میان نیز شهر قم، قطب این حرکت علمی محسوب می‌شود؛ چراکه حدود ۶۰ درصد آثار نهایی این مطالعه را پژوهشگران مراکز علمی این شهر تولید کرده‌اند. در مجموع عمده مشکلات روش نظریه‌پردازی از متون دینی در مرحله طراحی یا استخدام عبارت‌اند از: ۱- تنقیح نکردن پارادایم نظریه‌پردازی علمی از متون دینی، پیش از طراحی روش، ۲- اجمال مراحل و کلی بودن آن‌ها در پاره‌ای موارد، ۳- نداشتن تکنیک‌ها یا روش‌هایی برای کشف صحیح و کامل نصوص پژوهش، ۴- نبود تکنیک‌ها و روش‌های خرد برای استفاده حداکثری از ظرائف و دقایق مواد خام پژوهش و ۵- عدم عنوان‌پردازی و تبیین لازم برای نظریه نهایی.

کتابنامه

۱. افتخاری، اصغر. ۱۳۹۳. مقاومت در اسلام. چاپ اول. تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.
۲. ایازی، علی‌نقی؛ ربانی خوراسگانی، علی. ۱۳۹۳. «موانع اجتماعی تفکر در الگوی اسلامی پیشرفت براساس نظریه‌پردازی داده‌محور از قرآن». جامعه‌شناسی کاربردی. دوره بیست و پنجم. شماره ۲ (پای ۲). صص ۹۶-۸۱.
۳. ایمان، محمدتقی؛ نوشادی، محمودرضا. ۱۳۹۰. «تحلیل محتوای کیفی». عیار پژوهش در علوم انسانی. شماره ۴. صص ۴۴-۱۵.
۴. ایمان، محمدتقی. ۱۳۹۰. مبانی پارادایمی روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم انسانی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. ایمان‌زاده، علی؛ فرهادی، مهلا. ۱۳۹۷. «تبیین مدل ارتقای عدالت جنسیتی در جوامع اسلامی از دیدگاه نهج‌البلاغه براساس نظریه زمینه‌ای». زن و جامعه. سال نهم. شماره ۲. صص ۶۸-۳۵.
۶. باقرزاده، اصغر؛ احمدوند، علی‌محمد؛ دهقان، نبی‌الله؛ سنجقی، محمدابراهیم؛ دهقان ده‌جمالی، کاظم. ۱۳۹۸. «نظریه مدیریت دانش اسلامی؛ تبیین مبانی و اصول». تحقیقات بنیادین علوم انسانی. دوره پنجم. شماره ۲. صص ۱۵۰-۱۱۷.
۷. بستان، حسین. ۱۳۹۲ الف. گامی به سوی علم دینی (۲)؛ روش بهره‌گیری از متون دینی در علوم اجتماعی. چاپ دوم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۸. بستان، حسین. ۱۳۹۲ ب. نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی با تطبیق بر جامعه‌شناسی خانواده. چاپ اول. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۹. بستان، حسین. ۱۳۹۲ ج. «کوششی نظری در جهت ساخت مدل اسلامی ثبات خانواده». مطالعات زن و خانواده. دوره اول. شماره ۱. صص ۹۸-۶۹.
۱۰. بستان، حسین. ۱۳۹۵ الف. «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی». روش‌شناسی علوم انسانی. شماره ۸۶. صص ۱۴۲-۱۲۱.
۱۱. بستان، حسین. ۱۳۹۵ ب. «کوششی در جهت ساخت نظریه عرفی شدن براساس متون اسلامی». اسلام و علوم اجتماعی. دوره هشتم. شماره ۱۵. صص ۶۲-۳۵.
۱۲. بشیری، ابوالقاسم. ۱۳۹۳. «نظریه انگیزش در اندیشه دینی». روان‌شناسی و دین. دوره هفتم. شماره ۲ (پای ۲۶). صص ۶۰-۳۹.
۱۳. بلیکی، نورمن. ۱۳۹۱. پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی. چاپ اول. ترجمه سید حمیدرضا حسنی؛ محمدتقی ایمان؛ سید مسعود ماجدی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۱۴. بهمنی، سعید. ۱۳۹۷. نظریه‌پردازی قرآن بنیان؛ رهیافت‌های توسعه‌ی روش نظریه‌پردازی قرآن بنیان سید محمدباقر صدر. چاپ اول. قم: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۵. پسندیده، عباس. ۱۳۹۹. «مدل مفهومی ظرفیت‌سازی اخلاق برای فهم نشانه‌های توحیدی». اخلاق پژوهی. دوره سوم. شماره ۷. صص ۴۶-۲۵.
۱۶. ترک‌زاده، جعفر. ۱۳۸۸. «روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعه‌ی دانش مدیریت اسلامی». روش‌شناسی علوم انسانی. دوره پانزدهم. شماره ۶۱. صص ۱۴۲-۱۲۳.
۱۷. تقوی، محمدرضا. ۱۳۹۰. «نظریه‌ی پردازش، پذیرش و پرورش دین: رویکردی نرم برای انتقال فرهنگ ایثار و شهادت». تربیت اسلامی. شماره ۱۲. صص ۱۰۳-۷۵.
۱۸. حدادزاده، مهدی. ۱۳۹۷. «تدوین مدل اسلامی شهود در تصمیم‌گیری راهبردی». مدیریت در دانشگاه اسلامی. شماره ۱۵. صص ۱۹۹-۱۷۹.
۱۹. حسینی، سید حمیدرضا. ۱۳۹۹. درآمدی بر پارادایم اجتهادی دانش عملی. چاپ دوم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۰. حسینی کمال‌آبادی، سید مرتضی. ۱۳۹۶. کتاب نظریه. چاپ اول. تهران: آفتاب توسعه.
۲۱. خاکی، غلامرضا. ۱۳۹۱. روش تحقیق در مدیریت. چاپ دوم. تهران: نشر فوژان.
۲۲. خسروپناه، عبدالحسین. ۱۳۹۳. در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی، تحلیل نظریه‌های علم دینی و آزمون الگوی حکمی - اجتهادی در تولید علوم انسانی اسلامی. چاپ اول. قم: نشر معارف.
۲۳. دانایی‌فرد، حسن. ۱۳۸۸. «روش‌شناسی عمومی نظریه‌پردازی». روش‌شناسی علوم انسانی. شماره ۵۸. صص ۳۲-۷.
۲۴. سادات حسینی، اکرم السادات. ۱۳۹۳. نظریه‌ی پرستاری حکیمانه (نظریه‌ای نو در پرستاری براساس متون اسلامی). چاپ اول. تهران: اندیشه رفیع.
۲۵. ستوده، محمد؛ بهروزی‌لک، غلامرضا؛ میرچراغ‌خانی، حسین. ۱۳۹۸. «الگوی جهاد در قرآن و ظرفیت‌های راهبردی آن در حل بحران‌های جهان اسلام». پژوهش‌های سیاست اسلامی. دوره هفتم. شماره ۱۵. صص ۲۷۱-۲۹۶.
۲۶. سعیدی، علی؛ زریباف، سید مهدی؛ ناسخیان، علی‌اکبر. ۱۳۹۴. «عدالت به مثابه روش؛ سیر رویکردهای روش‌شناختی در اقتصاد اسلامی». مطالعات اقتصاد اسلامی. شماره ۱۵. صص ۱۷۸-۱۴۷.

۲۷. سعیدی، محمدمسعود. ۱۳۹۹ الف. «نظریه معنویت در قرآن بر پایه روش نظری زمینه‌ای». کتاب قیم. دوره دهم. شماره ۲۲. صص ۲۱۲-۱۸۵.
۲۸. سعیدی، محمدمسعود. ۱۳۹۹ ب. نظریه معنویت در قرآن. چاپ اول. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲۹. سلامی مهر، یعقوب؛ اسمعیلی، زهره؛ سرمدی، محمدرضا؛ صفایی، طیبه. ۱۳۹۹. «طراحی مدل مفهومی مراحل تربیت مبتنی بر دیدگاه اسلام و دلالت‌های تربیتی آن (استراتژی تئوری داده‌بنیاد متنی)». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. شماره ۴۶. صص ۱۹۹-۲۲۰.
۳۰. سلیمی، علی. ۱۳۹۵. «تحلیل پاره‌فرهنگی در نظریه قرآنی کج‌روی». اسلام و علوم اجتماعی. دوره هشتم. شماره ۱۵. صص ۳۴-۵.
۳۱. سلیمی، علی. ۱۳۹۶. «رویکرد بزه‌دیده‌شناختی در نظریه قرآنی کج‌روی». معرفت فرهنگی اجتماعی. سال هشتم. شماره ۴. صص ۴۴-۲۳.
۳۲. سلیمی، علی. ۱۳۹۷. «کاربرد تحلیل محتوای کیفی در استخراج تحلیل‌های اجتماعی قرآن کریم: گزارشی تحلیلی از روش یک تحقیق». روش‌شناسی علوم انسانی. دوره بیست و چهارم. شماره ۹۷. صص ۷۵-۹۹.
۳۳. سوادی، محمدرضا. ۱۳۹۹. نظریه‌پردازی و روش‌شناسی در اندیشه سیاسی اسلام. چاپ اول. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۴. سهرابی، محمدرضا. ۱۳۹۲. «اصول نگارش مقالات مروری». پژوهنده (مجله پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی). سال هجدهم. شماره ۲ (پیاپی ۹۲). صص ۵۶-۵۲.
۳۵. شریفی، احمدحسین. ۱۳۹۷ الف. «روش اکتشاف نظریه از منابع و متون دینی». روش‌شناسی علوم انسانی. دوره بیست و چهارم. شماره ۹۴. صص ۲۲-۷.
۳۶. شریفی، احمدحسین. ۱۳۹۷ ب. نظریه‌پردازی اسلامی در علوم انسانی. چاپ اول. تهران: آفتاب توسعه.
۳۷. شکوری، مجتبی؛ حاجی‌اکبری، فاطمه؛ شمشیری، رحیمه. ۱۳۹۹. «بازنگری هرم مازلو در مقایسه با مدل قرآنی نیازهای انسانی براساس گونه‌شناسی جزاهای اخروی». تحقیقات علوم قرآن و حدیث. دوره هفدهم. شماره ۲ (پیاپی ۴۶). صص ۱۰۶-۶۵.
۳۸. شورچه، عبدالحسین. ۱۳۹۷. کرسی نظریه‌پردازی تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن. چاپ اول. قم: نشر المصطفی.

۳۹. تنکارد جیمز ویلیام؛ شوومیکر، پاملا جی؛ ال لاسور، دومینک. ۱۳۸۷. نظریه‌سازی در علوم اجتماعی. ترجمه محمد عبداللهی. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
۴۰. صادقی مال امیری، منصور. ۱۳۹۲. «طراحی مدل تحلیل رفتار مصرف‌کننده براساس آموزه‌های اسلام». اندیشه مدیریت راهبردی. شماره ۱۳. صص ۱۵۶-۱۲۳.
۴۱. صیدزاده، حیدر؛ سپهوند، رضا. ۱۳۹۷. «الگوی تقویت خودکنترلی در منابع انسانی سازمان‌ها مبتنی بر آموزه‌های قرآنی». پژوهش‌های قرآنی. دوره بیست‌وسوم. شماره ۸۷. صص ۳۱-۴.
۴۲. طیوری، امیر؛ عبدخدایی، زهرا. ۱۳۹۸. «تفاوت مرور روایتی و مرور نظام‌مند». آموزش در علوم پزشکی. شماره‌های ۱۸ و ۱۹. صص ۱۶۸-۱۶۶.
۴۳. عباس‌زاده، روح‌الله؛ خان‌محمدی، کریم؛ مریجی، شمس‌الله. ۱۳۹۷. «مؤلفه‌های نظریه‌هنجاری رسانه‌های جمعی در قرآن کریم». اسلام و علوم اجتماعی. دوره دهم. شماره ۱۹. صص ۴۸-۲۵.
۴۴. عبداللهی نیسیانی، علی؛ رضاییان، علی. ۱۳۹۶. «تحلیلی قرآنی در تبیین مدل ابهام‌گریزی انسان به‌عنوان یک مدل توصیفی از رفتار انسان». تعامل انسان و اطلاعات. دوره چهارم. شماره ۲. صص ۳۰-۱۷.
۴۵. _____ . ۱۳۹۷. «مدل رفتار انسان در مواجهه با دو ساحت مطلوبیت-نامطلوب؛ تحلیلی قرآنی، رویکردی مدیریتی». اندیشه مدیریت راهبردی. شماره ۲ (پیاپی ۲). صص ۵۵-۱۸.
۴۶. _____ . ۱۳۹۹. «تبیین قرآنی مدل وابستگی به منابع؛ تحلیل رفتاری بحران ناشی از ریزش بورس تهران». اقتصاد اسلامی. شماره ۸۰. صص ۱۰۶-۸۱.
۴۷. عبداللهی، علی. ۱۳۹۷. «روش تحلیل محتوای کیفی تطبیق‌یافته به‌منظور تحقیق در متن قرآن کریم؛ ارائه یک مطالعه موردی در علوم رفتاری». آموزه‌های قرآنی. شماره ۲۸. صص ۵۶-۲۷.
۴۸. عبدلی مسینان، مرضیه. ۱۳۹۷. استخراج، تحلیل و ارزیابی مدل‌های اجتهادی در روش‌شناسی تولید علوم انسانی اسلامی. رساله دکتری. قم: دانشگاه معارف اسلامی.
۴۹. _____ . ۱۳۹۹. مدل‌های روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی در پرتو حکمت و اجتهاد. چاپ اول. قم: دفتر نشر معارف.
۵۰. عبدلی نژاد، رقیه؛ شکیبایی، علیرضا؛ صالحی آسفیجی، نورالله. ۱۳۹۸. «تحلیل رکودها و رونق‌های اقتصادی از منظر نظام اقتصادی اسلام با رویکرد نظریه‌پردازی داده‌بنیاد». اقتصاد اسلامی. دوره نوزدهم. شماره ۷۳. صص ۹۰-۵۹.

۵۱. عترت دوست، محمد. ۱۳۹۷. «تحلیل محتوای کیفی شبکه معنایی «قدرت»؛ تلاشی برای فهم الگوی «قدرت نرم» در قرآن کریم». مطالعات قرآن و حدیث. دوره دوازدهم. شماره ۱ (پیاپی ۱). صص ۸۳-۱۱۴.
۵۲. عربشاهی کریزی، احمد. ۱۳۹۲. «الگوی سازمان متعالی براساس قرآن کریم». مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی. شماره ۱۲. صص ۹۹-۱۲۲.
۵۳. علی‌پور، مهدی؛ حسنی، حمیدرضا. ۱۳۹۰. پارادایم اجتهادی دانش دینی. چاپ دوم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۴. کافی، مجید. ۱۳۹۲. نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن. رساله دکتری. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۵. _____ . ۱۳۹۴. نظریه‌پردازی؛ گامی به سوی تولید علم دینی، نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن. چاپ اول. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۶. _____ . ۱۳۹۷. سبک زندگی اجتماعی با تأکید بر آیات قرآن. چاپ اول. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۷. _____ ؛ جمشیدی‌ها، غلامرضا. ۱۳۹۱. «مدل روش‌شناختی نظریه‌پردازی در علوم انسانی اسلامی». روش‌شناسی علوم انسانی. دوره هجدهم. شماره ۷۲. صص ۸۱-۱۰۹.
۵۸. _____ . ۱۳۹۲. «مؤلفه‌های نظریه اجتماعی براساس مبانی شناخت جامعه در قرآن». آموزه‌های قرآنی. سال دهم. شماره ۱۷. صص ۹۵-۱۱۸.
۵۹. کریمی، مصطفی. ۱۳۹۸. «فرایند نظریه‌پردازی قرآنی در حوزه تفسیر موضوعی». مطالعات قرآن و حدیث. دوره سیزدهم. شماره ۱ (پیاپی ۲۵). صص ۲۱۷-۱۸۹.
۶۰. کمانی نجف‌آبادی، مهدی. ۱۳۹۷. تفسیر موضوعی روایی، چیستی، مبانی و روش. چاپ اول. قم: دارالحدیث.
۶۱. منطقی، محسن. ۱۳۹۷. «کاوشی در روش اجتهادی و کاربرد آن در مدیریت اسلامی». چشم‌انداز مدیریت دولتی. دوره نهم. شماره ۳ (پیاپی ۳). صص ۱۵۷-۱۳۹.
۶۲. _____ ؛ شریفی، احمدحسین. ۱۳۹۷. «فرایند اکتشاف نظریه اخلاقی اسلام در موضوع سکوت سازمانی». پژوهش‌نامه اخلاق. دوره یازدهم. شماره ۴۲. صص ۳۵-۵۴.
۶۳. مؤمنی‌راد، اکبر. ۱۳۹۲. «تحلیل محتوای کیفی در آینه پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج». اندازه‌گیری تربیتی. شماره ۱۴. صص ۱۸۷-۲۲۲.
۶۴. مهربانی، امیرحمزه؛ خنیفر، حسین؛ امیری، علی‌نقی؛ زارعی‌متین، حسن؛ جندقی، غلامرضا.

۱۳۹۰. «معرفی روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی (ارائه یک نمونه)». مدیریت فرهنگ سازمانی. دوره ۹. شماره ۲۳. صص ۳۰-۵.
۶۵. نورعلیزاده میانجی، مسعود. ۱۳۹۸. «روش مدلیابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)». تحقیقات بنیادین علوم انسانی. دوره پنجم. شماره ۲. صص ۳۵-۶۲.
۶۶. واسطی، عبدالحمید. ۱۳۸۲. راهنمای تحقیق. چاپ دوم. قم: دارالعلم.
۶۷. همدانی، مصطفی. ۱۳۹۸. «نظریه هنجاری و الگوی ارتباط غیرکلامی در نقطه آغاز ارتباط درون‌فرهنگی اسلامی». مطالعات فرهنگی و ارتباطات. شماره ۵۷. صص ۳۲۱-۲۸۹.
۶۸. هومن، حیدرعلی. ۱۳۸۶. شناخت روش علمی در علوم رفتاری. چاپ چهاردهم. تهران: سمت.
۶۹. یاری، حسن‌علی؛ بهروزی لک، غلامرضا. ۱۳۹۶. «کاربرد روش تحقیق نظریه داده‌بنیاد در استخراج نظریه از متون دینی». مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی. شماره ۷۳. صص ۵۶۶-۵۴۹.